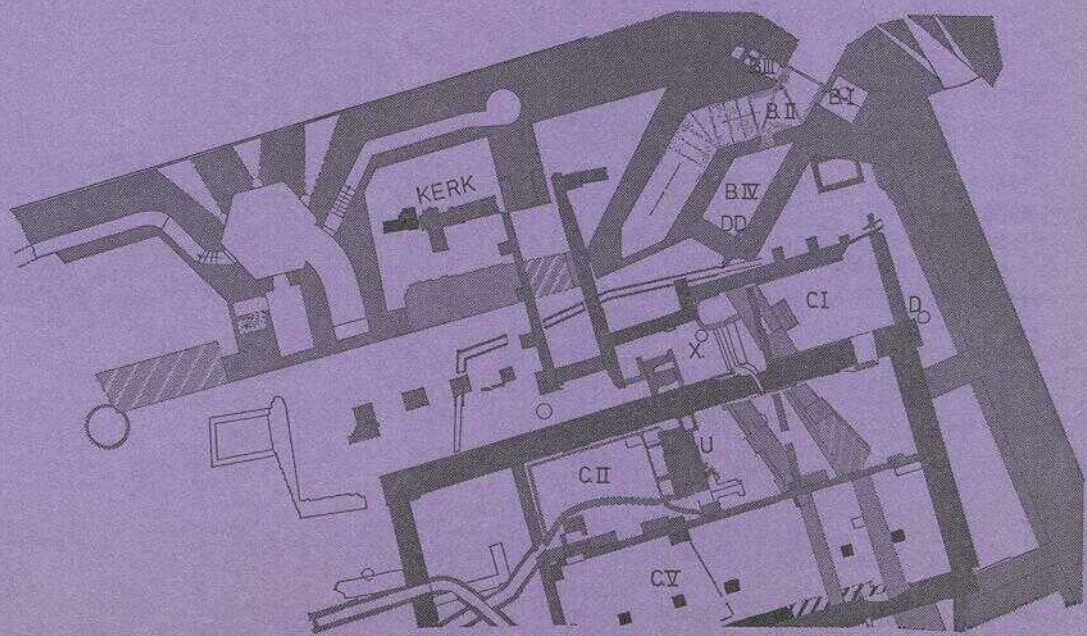

Bulletin KNOB

I

JAARGANG 76 | FEBRUARI 1977

Inhoud

W. KUYPER

Schijnvoets „nette schets” van Christoffel Beudekers
Lustplaats Soelen teruggevonden 1

E. H. TER KUILE

Het Paviljoen bij Haarlem nader beschouwd 9

H. JANSE *

Dertiende-eeuwse baksteenfabricage 14

Boekbesprekingen 15

KNOB 20

Archeologisch Nieuws 27

Rectificatie 58

* Bijdrage Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, tevens orgaan van de Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

REDACTIE dr. J. R. J. van Asperen de Boer (hoofdredacteur), jhr. dr. C. C. G. Quarles van Ufford, drs. H. H. van Regteren Altena, drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), Monique Berends-Albert (redactie-assistente)

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt, drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, ir. R. Meischke, dr. J. G. N. Renaud, prof. dr. C. L. Temminck Groll

REDACTIESECRETARIAAT Brouwersgracht 54bv, Amsterdam 1003. Telefoon 020-232109

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vijf afleveringen per jaar. Het wordt gratis toegezonden aan de leden van de KNOB. *Aanmelding als lid*, opgave van *adreswijziging* of van beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de *secretaris* van de desbetreffende vereniging: voor de KNOB: de Poorterstraat 22 te 's-Gravenhage. Telefoon 070-240315

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december. *Jaarlijkse contributie* (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB f 35,—; student-lid KNOB f 20,—; instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 60,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een accept-girokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart. Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert, Dellaertlaan 15, Badhoevedorp, tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de Firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden, tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzoover voorradig) f 7,50 per

aflevering;

jaargangen: prijs op aanvraag;

banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

BESCHERMVROUWE *H.M. Koningin Juliana*

VOORZITTER *mr. dr. L. de Gou*

SECRETARIS *mr. P. J. van der Mark, De Poorter-
straat 22, Den Haag*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen, p.a.
Janskerkhof 22, Utrecht*

Drs. A. L. L. M. Asselbergs, J. M. Bos, ir. P. van

Dun, dr. H. Halbertsma, J. H. van Mosselveld,

drs. Meta A. Prins-Schimmel, dr. J. G. N. Renaud,

drs. W. H. Vroom

SCHIJNVOETS „NETTE SCHETS” VAN CHRISTOFFEL BEUDEKERS LUSTPLAATS SOELEN TERUGGEVONDEN

W. KUYPER

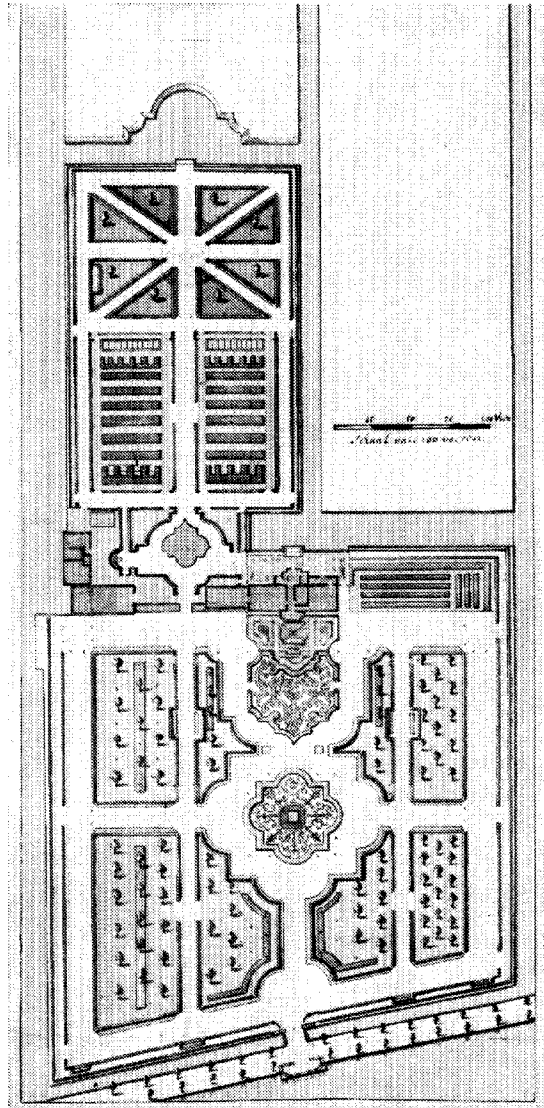
„Hy laat de waereld woelen
In slyk en modderpoelen.
't Beschouwen van zyn' hof
Vol aangename dreeven,
Geeft hem geduurig stof
Om boven 't zwerk te zweeven,
Met geur van dankbaarheid
Aan 't Opperste beleid”¹.

Dankbaarheid aan 't Opperste beleid! Mijn opvatting van het Opperste beleid is anders dan die van Claas Bruin die in 1722 of 1723 bovenstaande regels heeft gedicht in zijn hofdicht op Soelen. Maar ik wil graag — met een knipoog naar Bruins rijmelarij — van dankbaarheid getuigen, omdat ik Schijnvoets „nette schets” heb teruggevonden (afb. 1). Deze schets geeft de plattegrond weer die Simon Schijnvoet, een vrij obscure tuinarchitect, omstreeks 1720 heeft ontworpen voor een nieuwe tuinaanleg van Christoffel Beudekers buitenplaats Soelen aan de Haarlemmertrekvaart dicht bij Amsterdam. Soelen was tot nu toe alleen bekend van Claas Bruins hofdicht en van een paar prentjes, waarvan het belangrijkste het gezicht weergeeft van de stoep van het huis in de richting van het ingangshek en een ander zich met dat hek in het bijzonder bezighoudt. Anna Bienfait heeft in haar prachtig geïllustreerde werk van 1943² enkele woorden gewijd aan Soelen en het belangrijkste gezicht afgebeeld³. De schets was echter alleen bekend uit

¹ Claas Bruin, *De Lustplaats SOELEN, in Dichtmaat uitgebreid. Met Historische Aanteekeningen, Aanmerkingen en Printverbeeldingen*, Amsterdam, Joannes Oosterwijk, 1723, 4°, p. 55. In het voorwoord schrijft Bruin dat de aantekeningen van Christoffel Beudeker zijn en de „Zedelyke Aanmerkingen” van hemzelf. Hieruit de aangehaalde paginanummers. De latere drukken, 's-Gravenhage, Gerard Block, 1741 en, zelfde plaats, Jan Does, 1742, zijn kleiner (8°), van de bovenkanten van de prenten is iets afgesneden en de annotaties zijn naar achteren verplaatst. De text is gelijk gebleven, alleen is bij de opdrachten nog een gedicht van Jan van Hoven gevoegd.

² Anna G. Bienfait, *Oude Hollandsche Tuinen*, Den Haag, 1943, p. 167-168.

³ Bienfait, *op. cit.*, afb. 208.

Afb. 1. Simon Schijnvoet, ontwerp voor de tuinaanleg van Soelen. Omstreeks 1720. Geaquarelleerde tekening. Foto British Library, Londen. (Reproduced by kind permission of the British Library Board).

Bruins woorden „herschappen, / Naar Schynvoets nette schets”⁴ en verloren gewaand. Maar zij bevindt zich in het Brits Museum, goed bewaard in de Atlas Beudeker, waarop verder in dit artikel teruggekomen wordt.

Onze voorstelling van de 17de en 18de eeuwse tuinkunst wordt vertroebeld door literaire conventies die een ideaal beeld oproepen dat niet in alle opzichten correspondeert met wat wij „werkelijkheid” noemen. Ook de vervaardigers van gezichten werken aan deze idealisering — ze vertrekken de verhoudingen en laten zo iets groter of kleiner, meestal wijdsder lijken, voegen toe en laten weg. Een plattegrond als document met oppervlaktematen biedt meer houvast dan de gezichten, terwijl door het in samenhang bestuderen de interpretatie van de werkelijke toestand minder hachelijk wordt. Eindelijk kunnen wij de plattegrond — in andere woorden wat we zien van een verheven, „zweevend” standpunt — vergelijken met de twee bekende prospecten, ofwel de gezichten op de tuin van „aards” standpunt. Vergelijking laat zien waarop men verdacht moet zijn, wil men met behulp van een „plaatje” van een tuin de plattegrond reconstrueren — of vice versa, en ook wat voor mentale correcties men moet aanbrengen op de „werkelijkheid” van hof-dichten.

Soelen is om meer dan één reden interessant. Er zijn de namen aan verbonden van Christoffel Beudeker, de eigenaar, collectionneur van penningen en historisch-topografisch materiaal, koopman, dichter en psalmvertaler, van Simon Schijnvoet als tuinarchitect en van Claas Bruin met zijn hofdicht van ruim 2000 regels op Soelen. Een paar zaken zijn overduidelijk in het gedicht.

⁴ Bruin, *op. cit.*, p. 44, over de lustplaats: „... herschappen, / Naar Schynvoets nette schets”.

⁵ Vergelijk b.v. de uitlatingen van Cats over Sorghvliet: vóór zijn tijd was het één en al woeste duin. Westerbergen over Ockenburg: idem dito.

⁶ Bruin, *op. cit.*, p. 109. De noot (b) is van Beudeker, die uitlegt dat de *Buxus major* bedoeld wordt en dat hij op Soelen in de rand van de parterre is geplaatst: „vier als vierkante voetstallen met bollen, vier als rond gedraaide piramiden en twee als wenteltrappen geschooren”. Lees voor de laatste als kegels en kurketrekkers of helicoidaal geschoren. Geschoold in de geometrie was Beudeker kennelijk niet.

⁷ Men zij vooral voorzichtig met het kopen van schilderijen. Bruin gaat zo verder: „Dwaas is hy dan, die, door yd'le zucht gedreven, / Het dierbaar Goud voor doek en verf te roekeloos / Verwiss'len durft”. Het standpunt is niet meer zo rigide als bij Huygens die schilders verweet dat ze een landschap schilderij kunstig

Meestal kijkt Claas Bruin niet af van de obligate voorstellingen in het genre. Een buitenplaats is pas verdienstelijk als ze met moeite op de woeste = slechte natuur veroverd is⁵. De natuur in de nette verbeelding van berceaux, parterres en in geometrische figuren geschoren bomen en hagen staat dicht bij de ideale natuur zoals de Schepper haar gewild heeft dan woeste klingen of slijkerige baren. En ook: de vrome bouwt op vaste grond. Vandaar de modderpoelen waarvan hij Oud Soelen beticht.

„De (b) Palmboom is herschept in net gedraaide naalden,
Voetstallen door de kunst op 't gierelykst' bereid:
Dus wordt Natuur volmaakt met all' haar heerlykheid.
ô Schilderkunstenaar, hier zwichten uwe gaaven;
Hier wykt de dwaaze waan daar veel' zich aan verslaaven.
De Godheid schenkt ons hier een tafereel om niet,
Waar in men 't all' naar wensch en vergenoeging ziet;
Een tafereel vol kracht, vol geest, vol ziel en leven”⁶.

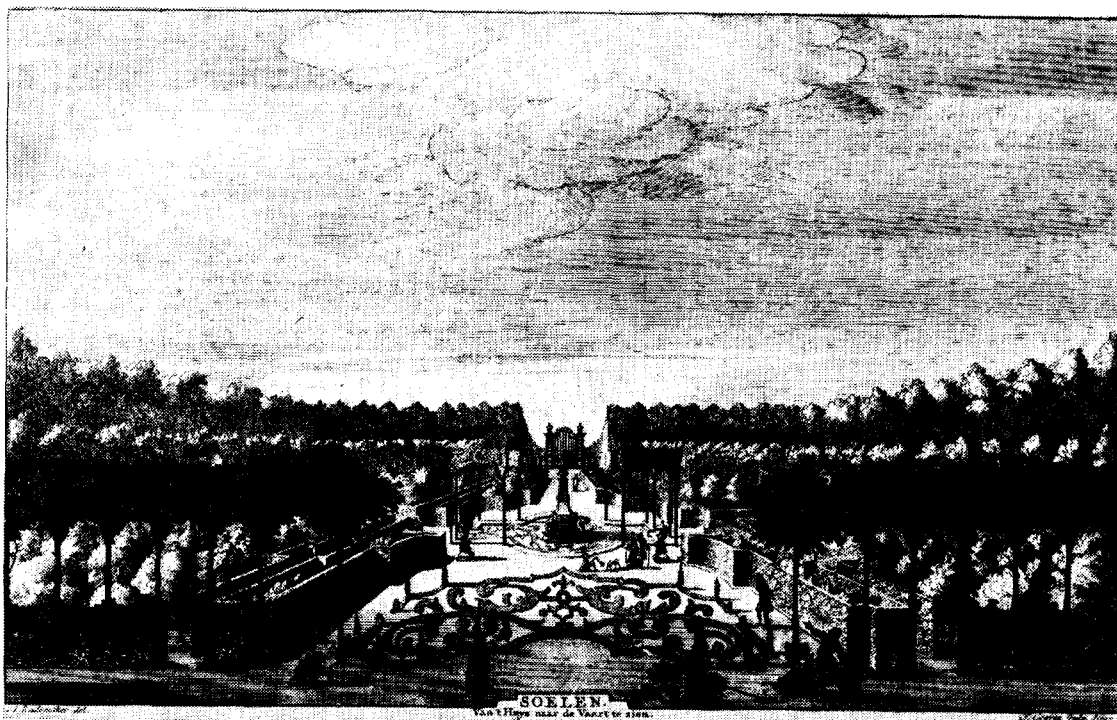
De kunst mag een handje helpen, hoewel ze in de vorm van de schilderkunst met haar bedriegelijke voorstellingen vooral niet verwaand mag worden⁷. Op gezag van Bruin aannemen, zoals Anna Bienfait doet⁸, dat Schijnvoet zich met problemen van grondbewerking en afwatering zal hebben geoccupeerd, lijkt voorbarig. Ook de enkele regels uit het gedicht zelf over de bestaande buitenplaats: „Oud Soelen was voorzien met heiningen van hout, / Waar op de Schilder-

dorsten noemen: alsof God een copie van hun werk had gemaakt!

„Gods werck, dat ick begaen, besien, besitten kan,
Daar hoof ick geen' Copij uijt Menschen handen van ...
De beste schilderij weet ick geen' naem te geven
Als een' waenwatighe verschaduwigh van 't leven:
Wilt ghij haer' deughd verstaen? treedt in den sonne-schijn,
En siet wat schaduwen van 'tschoonste leven zijn.

(J. A. Worp, *De Gedichten van Constantijn Huygens*, Groningen, 1892-99, Deel VI, p. 18 en 19). Een versoepeling van standpunt, een accentverschuiving spreekt ook uit Bruins voorwoord waarin hij de spijs van kwaade zeden stelt tegenover het voedsel „opgekweekt in de weiden der gezonde Reden en het Evangeli”.

⁸ Bienfait, *op. cit.*, p. 173.

Afb. 2. De voortuin van Soelen. Gravure van Jan Goeree naar tekening van Abraham Rademaker in Claas Bruins *Lustplaats Soelen*, Amsterdam, 1723. Foto Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam.

kunst haar gaaven had ontvouwt”⁹ en Beudekers aantekening bij *Modderpoelen van Vyvers*: „Deeze, die nu gedempt zyn, hadden . . . de gedaante van de letter H”¹⁰ geven geen aanleiding zich Oud Soelen als ongecultiveerd voor te stellen.

Juffrouw Bienfait heeft wijselijk niet geprobeerd uit wat Claas Bruin schrijft het voor haar onzichtbare gedeelte des tuins te reconstrueren. Het gedicht en de twee prenten (die van Folkema en van Rademaker-Goeree, afb. 2)¹¹ gebruikend schrijft zij over de voortuin: „Een monumentaal hek van kunstig smeedwerk gaf toegang tot den hof, een breed middenpad, onderbroken door een graskom met zwierige palmversiering — met in het midden een naald met vier, de jaarge-

tijden voorstellende, kindertjes — en door een parterre, leidde naar het huis. We zien verder boomen tot hooge poorten opgesnoeid en strakke hagen in den overigens eenvoudigen tuin”¹². Reconstructie aan de hand van Claas Bruin alleen is inderdaad hachelijk. Over het sterrebos in de achtertuin zegt hij bijvoorbeeld: „Hier lust het my te doolen / Langs vierpaar laanen, daar ik my weer staâg uit red / Door 't zien naar eene Vaas op 't middelpunt gezet”¹³. Uit Schijnvoets ontwerp blijkt dat het hier om kaarsrechte, brede paden ging die Bruin niet verder dan 75 voet van de vaas konden brengen. Onmogelijk om daar te dolen! Dichterlijke phantasie¹⁴, bewondering voor de opdrachtgever en geijkte voorstellings-

⁹ Bruin, *op. cit.*, p. 43.

¹⁰ Bruin, *op. cit.*, p. 44.

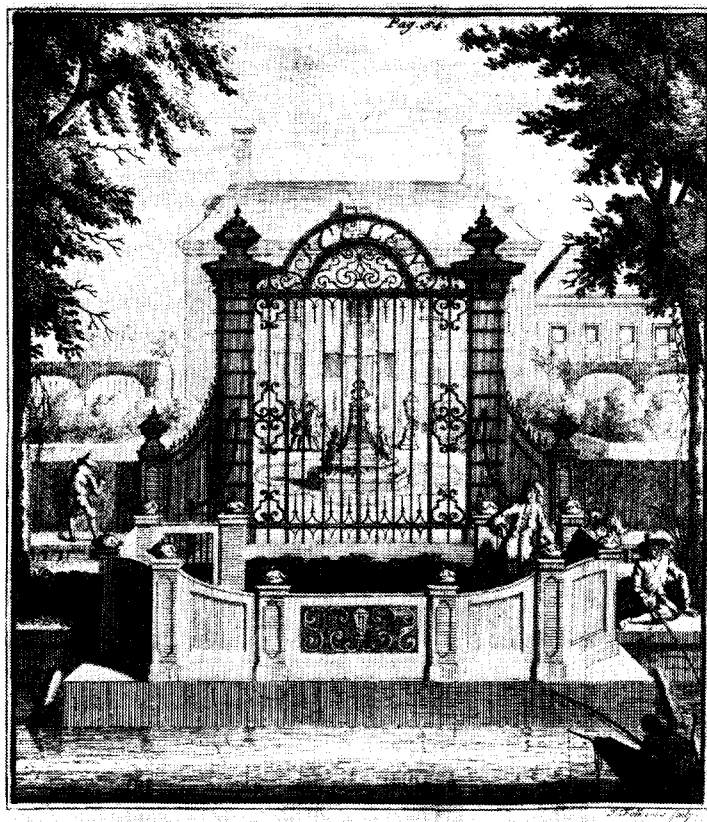
¹¹ De gravure van J. Goeree naar een tekening van A. Rademaker ziet terug van het huis naar het hek aan de vaart. Bruin is uiterst karig met mededelingen over het huis: het heeft balcon voor en achter en een uitzichtplat. Bovendien was het huis, stevig en comfortabel, niet verbouwd: „Want welk een bouwheer zou 't gemakkelijker maaken / En hechter?”. De andere gravure, gesigeneerd J. Folkema sculp., is het voornamelijk om het smeedijzeren hek met het woord SOELEN

te doen. Het hek tussen de zandstenen pijlers wordt duidelijk vertoond, maar het huis is toch nog vaag zichtbaar: 5-assig, blokvormig, van 2 verdiepingen en als duidelijk 17de eeuws niet van belang om verder vermeld te worden. Folkema heeft dan ook niet de moeite genomen om het in spiegelbeeld te steken, zodat de lagere vleugel rechts ligt terwijl hij volgens de te ruggevonden plattegrond links was gesitueerd.

¹² Bienfait, *op. cit.*, p. 168.

¹³ Bruin, *op. cit.*, p. 65.

¹⁴ De netelige kwestie van wat Bruin heeft kunnen

Afb. 3. Het hek van Soelen en, vage-
lijk, het 17de eeuwse huis. Gravure
van I. Folkema in Claas Bruins *Lust-
plaats Soelen*, Amsterdam, 1723. Foto
Gemeentelijke Archiefdienst, Amster-
dam.

wijzen gaan hier samen. Uit verschillende plaat-
sen blijkt dat Bruin geen consequente voorstel-
ling van het begrip „natuur” had. Hierboven
hebben we een paar regels geciteerd waaruit blijkt
dat door de (formele) tuinaanleg Natuur (en dat
is ongeveer een verbeelding van de Godheid)
volmaakt wordt, een typisch 17de eeuws idee.
Geheel zinnebeeldig is hij wanneer hij (*de lust-
plaats*, enz. pag. 53) van Taxisbomen zegt „Wiër
eeuwig groen den stand verbeeld van waare vroomen,
/ Stantvastig in de deugd”. Maar op pag.
57 weet Bruin ongehoord doortastend¹⁵, in en-
kele zinnen, de natuurlijke onschuld te offeren
aan het nuttige èn het emblematische:

„Onnozel duifje, hier leeft gy gerust en vry
Totdat ge op SOELENS disch voor eene lekkerny

zien laten we maar in het midden. Het hek was in 1721
voltooid (noot van Beudeker bij Bruin, *op. cit.*, p. 14,
en „op 28 paalen gebouwt”) maar is veel van de rest
aan de hand van Schijnvoets plattegrond beschreven?

¹⁵ Doortastendheid? Onhandigheid? Er volgt een

Word opgezet; hier zal geen havik u verstooren,
Noch geene valk u met zyn scherpe bek

doorbooren:

De Jagery is in dit vreëgewest niets waard.

Aanmerk'lyk Zinnebeeld op hem die zacht

van aart”

Over de pauw merkt Claas Bruin op¹⁶ „Waar
trof de Schilderkonst haar voorwerp ooit zo net,
/ Gelyk natuur hier doet?” waarop een moralisatie
over de hovaardij volgt, maar even later moet
Bruin toch even de bloemschilder Jan van Huy-
sum roemen: „door Natuur begrimt, benyd”¹⁷.

Op pagina 23 keert Bruin zich tegen de snode
ondankbaren die kennelijk zowel van de natuur
als haar werking een andere opvatting hebben:

verwarde annotatie van Beudeker die vindt dat de zacht-
moedige, zelfs vervolgd, nog op aarde het paradijs deel-
achtig kan worden.

¹⁶ Bruin, *op. cit.*, p. 71.

¹⁷ Bruin, *op. cit.*, p. 83.

„Die, in de plaats van Hem te kennen in
 zyn werken
 Van hoeve- en veldgewas, die onuitwisb're
 merken
 Van zyne Godheid, aan de werking van natuur
 Toeigenen”

hoewel ook hij even verder nadrukkelijk Natuurs
 eenvoud prijst tegenover artificieele scheppingen
 die voor ons gevoel niet principieel verschillen
 van de netgedraaide naalden. Neen, dat is „lat-
 werk naar de kunst, het geen Natuur tot last /
 Verstrekt, omdat zulks by 't eenvoudig groen niet
 past”¹⁸. En hij fulmineert tegen misbruik. Er
 zijn er die beelden van ontuchtige Priapen, Satyrs
 en Faunussen in hun tuin plaatsen. Maar bleef
 het hier nog bij!: „Hoe menig lustpriëel / Ver-
 strekt een Vennusschool en heimelyk bordeel, /
 Door dert'le woorden en verfoejelyke daa-
 den!”¹⁹.

Aha, Claas Bruin heeft nog andere redenen
 dan 't eenvoudig groen om groene cabinetten,
 speelhuizen, lustpriëelen aan de kant te schuiven;
 hoewel het eindoordeel hem een troost moet zijn:

„Ja, schuil vry achter 't loof en onder dichte
 bladen,
 Ontuchtigen, opdat geen zon uw werk bespied';
 Vergeefs verbergt ge u voor de Zon die
 alles ziet”

Toch verschuift de aandacht al iets van de for-
 mele architectonische tuin²⁰ naar de latere op-
 vating waarin de schijnbaar ongecultiveerde na-
 tuur centraal staat. Neigde Bruin naar het 18de
 eeuwse verlichte denken? Voor een tijdgenoot
 was het gedicht „Een Letterlusthof, waar door
 wy, / Een frissche zielverkwikking voelen”²¹.
 Laat ik mijn oordeel opschorten totdat ik iets
 heb vermeld over Beudeker zelf — die de op-
 dracht heeft gegeven voor het gedicht — en over
 Schijnvoet die aan hun ideeën in het park vorm
 moest geven.

Beudekers aantekeningen bij *De Lustplaats*

¹⁸ Bruin, *op. cit.*, p. 25.

¹⁹ Bruin, *op. cit.*, p. 26.

²⁰ Zo'n tuin en het huis waren een onverbrekelijke
 eenheid. Dat deze notie verloren ging wordt bewezen
 door het feit dat men meende de tuin te kunnen wijzigen
 zonder het huis te wijzigen.

²¹ Jan van Hoven, in zijn opdracht aan Bruin.

²² Bruin, *op. cit.*, p. 117.

²³ Bruin, *op. cit.*, p. 14-16.

²⁴ De delen in Engeland hebben de originele mooie

Soelen zijn veelzeggend. Het is een compilatie
 van wetenswaardigheden vermengd met morali-
 saties. Een enkele maal corrigeert hij de dichter,
 een enkele maal verduidelijkt hij op een manier
 die een glimlach oproept. Zo wanneer Bruin het
 plat van het huis beklimt en „die (vlakbij ge-
 legen) weêrgalooze Stad” prijst, legt Beudeker
 uit in een noot: Amsterdam. Vaak, al te vaak
 weidt hij uit om zijn kennis en belesenheid te
 tonen. Maar ook oer-Hollandse nuttigheidsover-
 wegingen hebben zijn volle aandacht. Zijn no-
 titie²² dat het voorjaar van 1723 goed van boter
 was — een vierendeel goede witte hooiboter was
 er ook voor 12 guldens — geeft tevens de datum
 post quem van zijn annotaties. Beudeker komt
 erin naar voren als vroom, een beetje droog, niet
 wars van een schandelijk of moorddadig verhaal
 als het maar aan een of andere autoriteit (histo-
 risch of bijbels) is ontleend en stof levert voor
 een stichtelijke vergelijking, maar over het geheel
 gespeend van te veel phantasie. Dat heeft een
 prettige kant, want daarom kunnen we (a) meer
 waarde hechten aan zijn mededelingen over tijd-
 genoten en (b) vinden we meer reden om in
 Schijnvoets plattegrond ideeën van Schijnvoet
 belichaamd te zien dan ideeën van Beudeker.
 Wanneer Christoffel Beudeker Claas Bruin wat
 corrigeert is het voornamelijk om de aandacht te
 vestigen op zijn eigen fraaie prentcollectie. Als
 Bruin Versailles aanroert zegt Beudeker: „Uit
 de afbeeldingen die wy'er van bezitten, kan de
 heerlijkheid beter beschouwt als hier met woor-
 den uitgedrukt worden”, en over De Voorst, van
 de graaf van Albemarle, gunsteling van Koning
 William, alweer: „men vind de afbeeldingen van
 dit huis en van 't Loo, mede in onze printver-
 zamelingen”²³.

Van Beudekers gigantische verzameling topo-
 graphica zijn nog in 1861 vier-en-twintig (van
 de 27?) delen²⁴ aangekocht door het Brits Mu-
 seum en daarin bevinden zich inderdaad vijf se-
 ries van het Loo, ingekleurd, enkele gevoelig,
 maar de meeste zoals een amateur het doet, met
 helle Oranjeboompjes in de vazen gezet²⁵. Tus-

banden die in een rustig patroon met goud zijn be-
 stempeld. Ze hebben gedrukte titelpagina's, in de trant
 van „Tonneel van het Hartogdom Gelderland... in
 order gebracht, uit liefhebberij, door Christoffel Be-
 deker in de Jaere 1718” en zijn verder als plakboeken
 behandeld.

²⁵ Bij de (op gelukkige wijze) gekleurde is een
 groot overzicht van het Loo, getekend door Isaac de
 Moucheron (die in 1694 in Rome wordt gesignaleerd
 en in elk geval in 1697 weer terug was), gesneden door

sen de andere honderden, meest bekende prenten bevinden zich enkele getekende ontwerpen. Zo is tegenover Rademakers prospect van Soelen, gegraveerd door Goeree²⁶, het geaquarelleerde ontwerp van Schijnvoet geplakt.

Van Beudekers levensloop (1675–1756) en zijn Atlas is de laatste jaren wat meer bekend geworden door een aantal geschriften²⁷; van belang hier is voornamelijk dat hij zijn vrouw verloor in april 1722 en dat hij zich op Soelen terugtrok van 't Amsterdamse gewoel, aan de noordkant van de Haarlemmertrekvaart en achter een weliswaar fraai gesmeed, maar toch stevig gesloten ijzeren hek²⁸. (Afb. 3). Het ontwerp samen met de twee prospecten moeten sterk genoeg zijn om de „yz're sloten sterk en hegt" te ontsluiten en een vrij compleet overzicht te geven, dat aangevuld wordt door Bruins berijmde ontboezemingen²⁹. Aan de trekvaart lag een aanlegsteiger, met zijn nette balustrade meer een uitzichtplatvorm, net zo een als bij Petersburg. De geringheid en de gering van het terrein, weggewerkt op de prospecten, blijken uit de

plattegrond. Andersom blijkt uit het aanzicht wat de minime kringetjes om de graskom in 's tuins midden voorstellen. Het zijn de voeten van bomen die, geschoren en vervlochten, „hoge poorten" vormen, rudimenten van de berceaux die uit de mode raakten (en die immers maar tot ontuchtige practijken aanleiding gaven). De twee blokjes tussen de broderies blijken voetstukken van vazen die het niet-corresponderen der vormen van de ene en de andere broderie moeten maskeren — het prospect helpt nog een handje met wat stoffage. Toch komen op het prospect de schadelijke verticalen tot uiting die het essentieel twee-dimensionale van een parterre de broderie verstoren. Het zijn de al eerder genoemde palmboompjes geknipt als bollen op cubussen, helixen en conen in de rand der broderie. Vergelijking met de prenten van Petersburg³⁰ leert dat Schijnvoet ook daar geen bevredigende relatie tussen horizontalen en verticalen had bereikt. Hij zou trouwens de enige zijn geweest, want het probleem werd in die tijd niet onderkend — de formele tuin onder Frans-classicisti-

Cornelis (II) Danckerts en uitgegeven door Justus Dankerts (die in 1701 overlijdt). Bestudering van de serie zou een aanzet kunnen vormen tot de nog nauwelijks uitgezochte chronologie van de Loo prenten, die alle in grotere en kleinere onderdelen van elkaar afwijken.

²⁶ Brits Museum, Atlas Beudeker, Maps C 9 e 9, ongenummerd tussen 69 en 70.

²⁷ Een eerste artikel in *Maandblad Amstelodamum XXII* (1935), 34-35, getiteld „oude Amsterdamse Boekbanden" dat vermeldt (van het Amsterdamse geïllustreerde exemplaar) „draagt een prachtigen band, waarop nog onmiskenbaar de kleine Magnusstempeltjes zijn te herkennen". Vervolgens in *idem*, XXIII (1936), p. 105, „Beudeker's 'oudheden van Amsteldam'" met wat aanvullingen over 's mans leven en: „Sedert 1891 is het Gemeentearchief . . . in het bezit van een prachtig handschrift met vele teekeningen van Abr. Rademaker". Dan van W. F. H. Oldewelt „Beudeker's 'Oudheden van Amstelredam'" in *Amsterdamsche Archiefvondsten*, Amsterdam, 1942, 106–110, met vele bijzonderheden over Beudekers leven, waaraan toe te voegen valt dat hij Luthers was, in 1675 geboren en dat hij de „CL psalmen benevens 190 lofsangen uit het Hoog- in het Nederduits heeft overgezet" (Amsterdam, 1739, met muziek, 8°). Oldewelt eindigt met in een noot atlassen van Beudeker in het Brits Museum te vermelden. Gezien het jaar van deze publicatie en het feit dat de Amsterdamse atlassen (het zijn er twee, de ene rijkelijk de andere bijna niet geïllustreerd) voornamelijk plaatjes van Rademaker bevatten heeft het enige tijd geduurd voordat het begon door te dringen wat een ongelofelijke rijkdom aan prenten er in de 24 Britse

delen ligt opgetast. Van december 1957 dateert dan eindelijk een „Provisional Description of the Maps in the Beudeker Atlas in the British Museum" door B. van 't Hoff, waarvan sinds september 1973 een copie is in het Gemeentearchief te Amsterdam. Ook al blijken de andere banden zijn deze delen van een andere „familie" dan de Amsterdamse.

²⁸ Herhaaldelijk wordt dit hek dat zo belangrijk voor Beudeker was vermeld en afgebeeld. Jan van Hoven stelt het zelfs nadrukkelijk tegenover „dit Soelen", namelijk Bruins gedicht:

„Heer BEUD'KER mag zyn SOELHOF sluiten,
Met yz're sloten sterk en hegt,
Dit SOELEN houd geen leezers buiten,
Geen ingang wort hier 't oog ontzegt".
(opdracht in de latere drukken).

²⁹ Voor zover deze niet, zoals bij elk hofdicht, uitweiden over elk denkbaar onderwerp en over iedereen, zij het Jacob, Esau, Cleopatra of Cincinnatus. Aan de andere kant zijn er een paar aanvullende gegevens zoals in de eerste druk een vignet, gesigneerd J. Goeree in. et fec. met de middennaald omgeven door Ceres, (?) Flora, Bacchus en anderen en waarop nog iets van het huis is te zien. Maar J. Wandelaar's vignet in diezelfde druk moet ons niet van de wijs brengen, dat is n.l. met zijn gebaarde harpspeler in een Arcadisch landschap romantischer dan ook maar iets van de inhoud. Neen, heel nuchter deelt Bruin ons mede (pag. 38) „En wagt geen vrienden op dan die hy hebben wil".

³⁰ Bienfait, *op. cit.*, afb. 215-218.

sche invloed zou zelfs in Engeland zijn bestaan nog enige decennia rekken.

Wie was Schijnvoet eigenlijk? Ozinga merkt nogal nurks over hem op: „naar zijn ‘Voorbeelden der Lusthofcieraden’ en het weinige over hem bekende te oordelen een pedant diletant en verbasteraar der Fransche vormen”³¹. Ook Bienfait vermeldt zijn werk (dat opvalt door de pompeuse vazen), ziet in hem een navolger van Le Nôtre en noemt Petersburg aan de Vecht als door hem ontworpen. ‘t Doorploegen van Beudekers aantekeningen leert Schijnvoet ook kennen als de ontwerper van Muloord, tussen de Driebaarsjes en de Overtoom. Deze lustplaats was zo genoemd wegens de verbintenis van de eigenaar, Jacob *Oortman* met ene juffrouw *Muller*. „Hoewel” merkt Beudeker op³² „dezelve die naam ook wegens den grond kan draagen, en dus sluit het woord een aardige dubbelzinnigheid in. Deeze schoone Hoeve is volgens het ontwerp en ‘t bestek van den vindingryken bouwkonstenaar, onzen waarden vriend S. Schynvoet zo konstig gestigt en aangelegt, dat men zich niet genoeg kan verwonderen, hoe op zo weinig gronds zo veel veranderingen hebben kunnen gemaakt worden”. Jammer dat we de plattegrond van Muloord niet hebben, misschien zou die constante factoren als Schijnvoets expressie hebben gegeven tegenover de „toevalige” factoren van ligging, oudere situatie en wens van opdrachtgevers. Over veranderingen op een klein bestek kunnen we nu alleen zeggen dat Soelen een knappe spiegeling vertoont. De as is n.l. verschoven naar de zijkant en het patroon omgedraaid. Wanneer men door een portaal de achtertuin betreedt ziet men een klaverperk in practisch dezelfde vorm als de broderie voor het huis, de allée door de moestuin voert naar de „étoile” (Claas Bruins doolplaats) als tegenhanger van de viersprong om de naald in

de voortuin, en de formele aanlegsteiger in de Haarlemmertrekvaart met uitzicht naar alle kanten is weerspiegeld in het uitzichtterrasje dat voor de gelobde vijver de achteras afsluit. De dwarsas voor het huis wordt weer beëindigd door hoge berceaux, pardon, hoge poorten; die achter het huis is wat ongelukkig uitgevallen met maar één apsidiale afsluiting, terwijl het uitzicht vanaf het achterbalcon enigszins wringt. De langsassen voor worden gekeerd door banken. Het is Schijnvoet uitstekend gelukt in klein bestek een vrij geacheveerd ontwerp te maken — men bedenke maar eens hoe gemakkelijk het in die tijd was om een tuin vol te proppen met fonteinen, stenen of loden beelden, bergjes, prieeltjes en tempeltjes, houten figuren, bedriegertjes, buxusdieren, undulerende heggen, grotten en, vooral, vijvers in de vorm van behangselpatronen.

Ik wil niet eindigen met de gewone jeremiade over het ineensstorten van het Hollandse vormgevende vermogen in het begin der 18de eeuw — ook niet wil ik literatuur-historici volgen die bij sommige schrijvers van „preromantiek” spreken. Dat was hier beslist niet het geval, wat men er ook onder verstaan wil. Er waren Hollandse stromingen al omstreeks 1680, 1690, die naar vereenvoudiging van de tuinarchitectuur zochten, men hoeft maar aan een uitleg als die van Clingendaal te denken, anderzijds spelen de sterk piëtistische trekken van Beudeker en Bruin³³ een grote rol. Ook wordt in Bruins latere werk een liefde voor „verandering” van landschap gevonden³⁴. Uit dit alles vloeit natuurlijk nog geen bepaalde vorm voort en wanneer we Soelens plattegrond bekijken valt het op hoe knap Schijnvoet op een buitenplaats van nauwelijks 200 meter lengte het spel heeft gespeeld van spiegeling van het patroon bij een lichte verschuiving van assen.

³¹ M. D. Ozinga, *Daniel Marot* etc., Amsterdam, 1938, p. 129.

³² Bruin, *op. cit.*, p. 122.

³³ Wanneer we zien dat de „omgekeerde” tuin veel eenvoudiger is voorgesteld en misschien alleen in verbeelding heeft bestaan, opent zich een wijd veld van

emblematische speculatie dat we maar liever niet zullen betreden.

³⁴ Zie hiervoor de relevante passages over Claas Bruin in Th. J. Beening, *Het Landschap in de Nederlandse Letterkunde van de Renaissance*, Nijmegen, 1963, p. 389-405.

SUMMARY

On inspecting the *Atlas Beudeker* in the British Library, I found the original design for the layout of Christoffel Beudeker's country estate *Soelen* near Amsterdam (c. 1720). As Beudeker was a great collector of topographica (24 of his fine atlases were acquired by the British Museum in 1861), it is not surprising that his collection included the watercolour (Pl. 1) of his own garden. It is pasted in opposite a print (Pl. 2) which shows a view from the house towards the monumental wrought-iron entrance gate. From an allusion in Claas Bruin's country-house poem about the estate we know that Simon Schijnvoet — who also laid out the gardens of *Muloord* and *Petersburg* — drew this plan.

The design is comparatively simple and, for the small site, rather accomplished. The axis in front of the house is centrally placed and contains two *parterres de broderie*. At the back the garden reflects the pattern of the front axis in the opposite direction. In this reflection the intricate *broderie* in front of the house has become a simple heart-shaped patch of clover. This is in full accordance with the simple, pietistic, even somewhat bigoted ideas expressed in Bruin's lengthy poem. He fulminates against statues

of Satyrs, Priapi, Fauns and the rest, against arbours (which are easily turned into brothels), and against trellis-work, as not complying with the simplicity of Nature. On the whole, Bruin's ideas about Nature are profoundly seventeenth century, as are Beudeker's, expressed in long historical and moralising annotations printed with the poem. The Age of Reason exerts little influence; on the other hand, when describing the topiary shapes of the box trees in his *parterre* Beudeker shows little understanding of their geometric value. He has an obsessive passion for his firm gate, almost making a mediaeval enclosed garden of his estate.

I doubt whether much emblematic significance can be attached to the form of either the whole garden or the separate parts. It is more likely that notions about the simplicity of nature on the one hand and an aversion to a superfluity of ornament on the other (as expressed by Beudeker and Bruin) were Schijnvoet's guiding principles when he laid out the plan of the garden. By doing so he was anticipating ideas that later on would be fostered by the Romantic concept of Nature.

HET PAVILJOEN BIJ HAARLEM NADER BESCHOUWD

ENGELBERT H. TER KUILE

In een voorafgaand artikel hebben wij betoogd dat de architect die het Haarlemse buitenverblijf van Henry Hope ontwierp niet de Italiaan Triquetti is geweest zoals men placht aan te nemen, maar Leendert Viervant die al eerder opdrachten in Haarlem had vervuld¹. De vraag tot oplossing te brengen aan wie Het Paviljoen moet worden toegeschreven was voor ons geen doel op zichzelf. Het was een voorwaarde om tot inzicht te komen over de betekenis van Het Paviljoen als monument van de Neo-klassicistische architectuur hier te lande. Die betekenis te schetsen zullen wij graag aan anderen overlaten. De nu volgende beschouwingen bevatten geen „evaluatie”, geen oordeel over Het Paviljoen maar een basis voor oordeelvorming.

Het Paviljoen is een wonderlijk stuk architectuur. De plattegrond heeft de gedaante van een winkelhaak en dat is niet normaal voor een monumentaal gebouw uit de tweede helft van de 18de eeuw. Gelijk wij in het voorgaande artikel al opmerkten vormen de geledingen waaruit het gebouw bestaat allerminst een gebonden eenheid. Zij zijn veeleer als zelfstandige delen behandeld. Dit wijst er op dat de architect heeft moeten werken onder de dwang van bijzondere omstandigheden. Om tot een oordeel over Leendert Viervant als architect van Het Paviljoen te komen dient men na te gaan wat er omtrent die omstandigheden te achterhalen is. Tot dusver is er bij ons weten maar één man geweest, de tuinarchitect en schrijver over tuinen Leonard A. Springer, die een grondoorzaak van moeilijkheden heeft aangewezen: „Het terrein dat hij (d.w.z. Henry Hope) toen in bezit had was niet groot en weinig in overeenstemming met het groote gebouw dat hij zich had voorgenomen te doen verrijzen”².

Toen Henry Hope in 1769 de „hofstede Welgelegen” bij Haarlem aankocht, en toen hij dit bezit later wat uitbreidde, zal hij waarschijnlijk

het voornemen hebben gehad — gekoesterd mag men misschien wel zeggen — om ter plaatse op den duur een nieuw buitenhuis te bouwen. Dat hij van den beginne de bedoeling had dit huis een omvang te geven als die van Het Paviljoen lijkt ons onaannemelijk. Ten tijde dat hij de hofstede kocht was hij niet ouder dan 33 of 34 jaar en ongeveer 5 jaar deelgenoot in Hope & Co. Een 15 à 16 jaar later was Henry een financier van internationale faam met een positie die tot representatie verplichtte, en de eigenaar van een grote verzameling schilderijen die hij graag liet zien. Zijn buitenplaats was gelegen in de z.w. hoek van een afgeperkt areaal dat zich uitstreckte van de Kleine Houtweg tot de Grote Houtweg of Dreef, en van het open veld genaamd De Baan, sinds 1389 in gebruik als sportveld van de Haarlemse burgers, tot de Camperlaan die later is herdoopt in Paviljoenslaan. Dit areaal werd gekenmerkt door de aanwezigheid van verschillende buitenplaatsen, bloemisterijen, huizen en tuinen³. Hieruit blijkt wel dat het terrein van bescheiden afmetingen moet zijn geweest. Al had Hope het vergroot, die groei zal bij lange na niet evenredig zijn geweest met de groei van de eisen die hij aan zijn nieuwe residentie stelde. Dat Hope er toch op stond hier en negens elders te gaan bouwen betekende dat Het Paviljoen nooit zou zijn en nooit zou kunnen worden wat het toch bedoeld was te zijn: een voornaam landhuis, een statige villa naar de toenmalige smaak. Een landhuis en een villa, zeker naar de traditionele betekenis van die woorden, zijn gelegen op een landgoed, in een eigen park, plantage of grote tuin. Als de bouwheer niet tijdig heeft geweten dat zijn perceel krap, veel te krap was voor Het Paviljoen dan is het hem toch vóór de voltooiing wel duidelijk geworden. Sinds 1787 is hij telkens met het stadsbestuur in onderhandeling geweest en zijn er overeenkomsten ge-

¹ E. H. ter Kuile, „Op zoek naar de architect van Het Paviljoen bij Haarlem”, *Bulletin KNOB*, 74 (1975), 191.

² Leonard A. Springer, *De Haarlemmerhout 1585-1896*, 1896, 28.

³ Zie de afbeeldingen van de instructieve kaarten uit 1769 en 1791 bij Max Eisler, *Die Geschichte eines holländischen Stadtbildes*, Mart. Nijhoff, Den Haag 1914, 225 en 243.

Afb. 1. Het Paviljoen van het Westen.

(Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

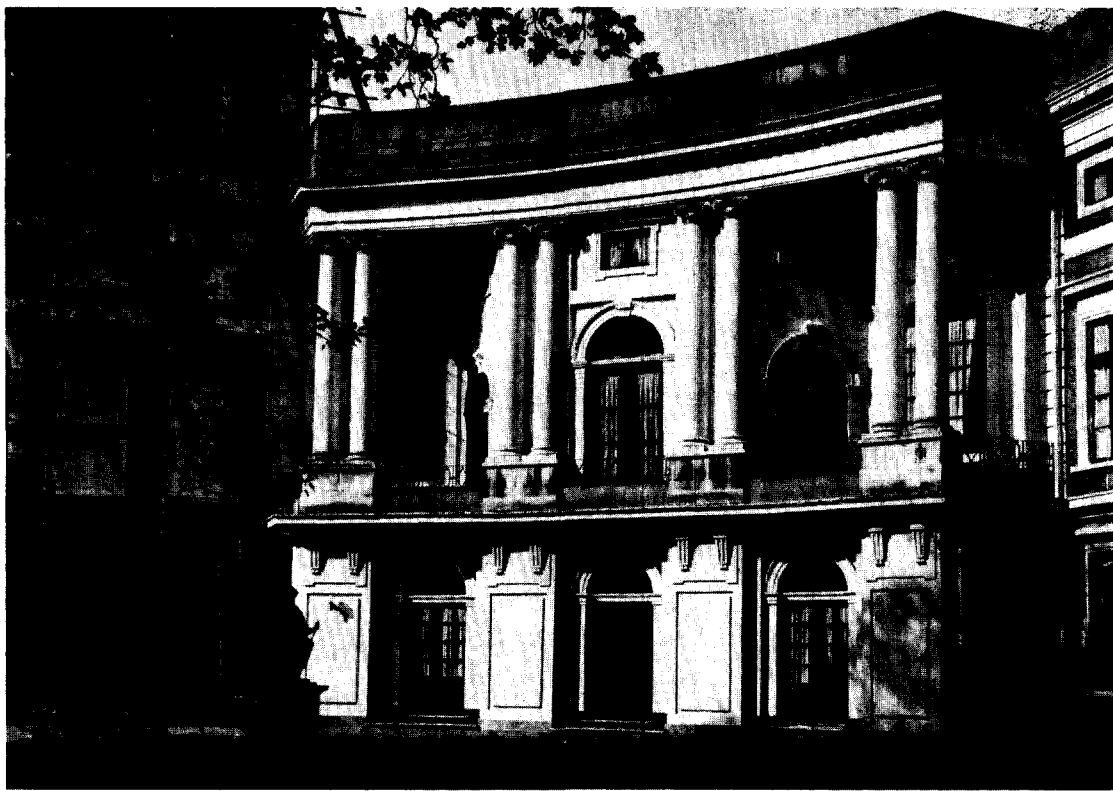
sloten om hem de mogelijkheid te verschaffen op terreinen van de stad Haarlem naar eigen believen en op eigen kosten beplantingen aan te brengen. Terwille van het huis zelf had hij al de limieten van eigen grondbezit moeten overschrijden: de Camperlaan is verlegd om ruimte vrij te maken voor het aanleggen van het voorplein aan de zuidzijde⁴. De hardnekkigheid waarmee Henry Hope vasthield aan het fatale besluit om op deze ongelukkige hoek te bouwen kunnen wij maar op één wijze verklaren: voor hem als Amsterdammer en zakenman had de plaats Welgelegen het onschatbare voordeel snel en op gerieflijke wijze over het water bereikbaar te zijn.

Een groot gedeelte van Het Paviljoen wordt ingenomen door representatieve ruimten: de drie museumzalen in de zuidvleugel en de ovale zaal, oorspronkelijk de muzieksalon, die aan de noordzijde daarop aansluit. De verhouding tussen de woonafdeling en de representatie-afdeling zal,

⁴ Zie het aangehaalde boekje van L. A. Springer (noot 2) en het tijdschrift *Buiten*, 18 (1924), 100.

naar wij aannemen, vrij goed hebben overeengestemd met de verlangens van de bouwheer. Vergelijkt men in een horizontale doorsnede van het gebouw boven het terras aan de zuidzijde de omvang van het representatieve deel met die van alle overige ruimten tezamen dan blijken zij nagenoeg gelijk te zijn. Het is dan wel duidelijk dat onder de bestemmingen waaraan het ontwerp moest voldoen op „vertoon” sterk de nadruk kwam te liggen.

Architektonisch is de zuidelijke vleugel verreweg de belangrijkste, zowel inwendig als uitwendig. Hij omvat de vier bovengenoemde zalen en in de oostelijke hoekpartij. Voorts het appartement waarvan wij aannemen dat het voor Henry Hope zelf was bestemd, en waar hij de privacy en het comfort genoot waarop hij prijs moet hebben gesteld. Het was een gunstige omstandigheid dat dit deel van de woonruimten in deze vleugel kon worden ondergebracht ook al omdat de woonvleugel op het westen niet veel langer mocht worden dan hij is. Er moest immers gelegenheid zijn rondom het eind van de westvleugel naar de binnenhof te rijden. In tegenstelling met de zuide-

Afb. 2. De binnenhof van Het Paviljoen.

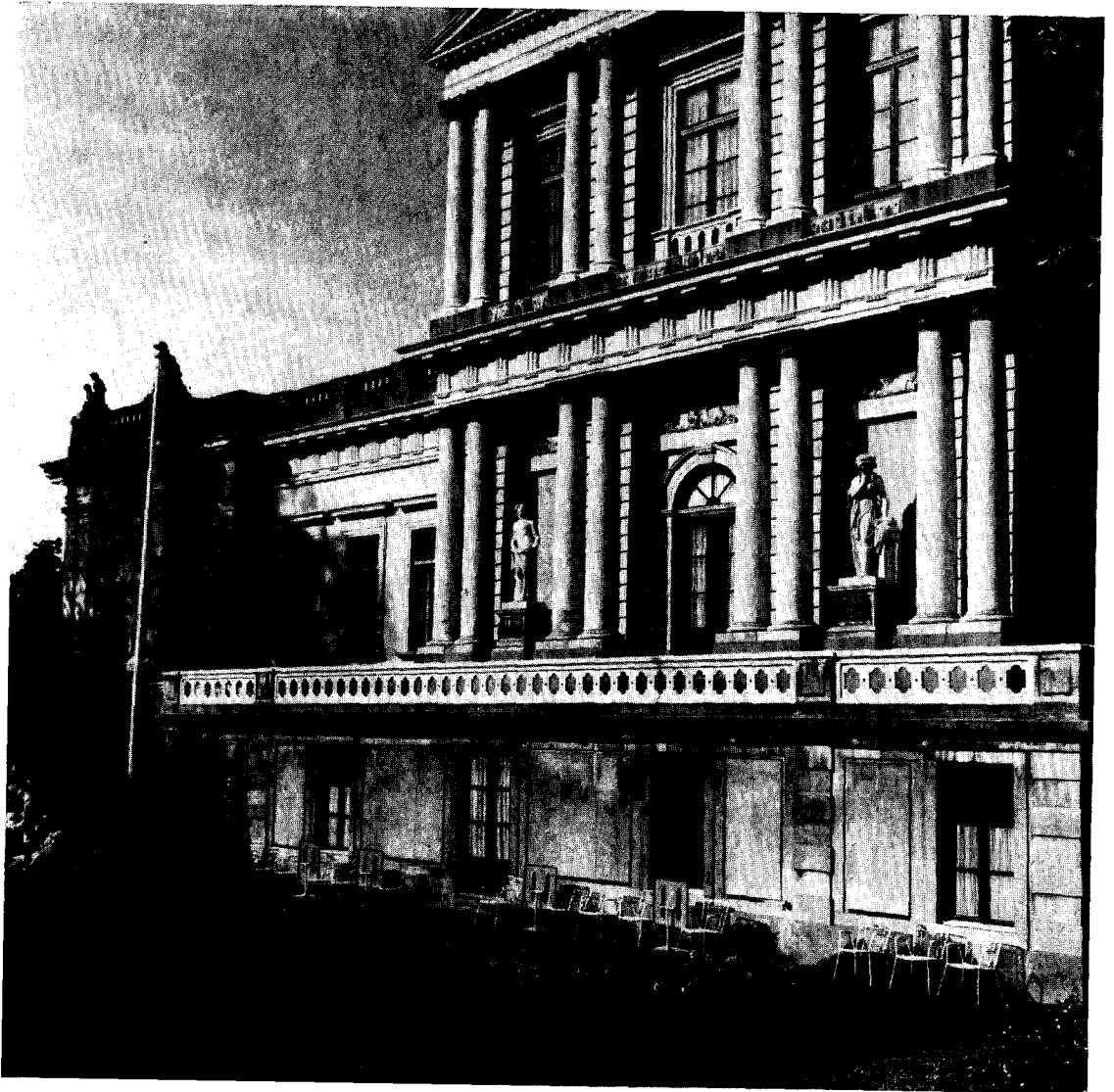
(Foto E. H. ter Kuile)

lijke is deze vleugel zeer compact ingedeeld; de kamers liggen aan weerszijden van middengangen wat aan een hotel doet denken. Dit heeft tot gevolg dat de lange muren van de woonvleugel doorzeefd zijn met lange rijen dicht op elkaar volgende vensters, hetgeen monumentale vormgeving onmogelijk maakte, al heeft de architect zich wel moeite getroost om de gevels behoorlijk te verzorgen. Op de z.w. hoek is de aansluiting van gevels van tweeërlei soort niet zonder botsing tot stand gekomen. Zeer bezwaarlijk was het de zuidelijke vleugel voor zover die aan de binnenhof zichtbaar is een toonbaar aspect te geven, en Leendert Viervant is er dan ook niet in geslaagd. Het middenblok rijst als een lompe vierkante toren op naast de elegante ingangspartij. Er was geen eer aan te behalen. In arren moede moet hij hebben besloten voor uitwendig vertoon twee partijen uit te kiezen die in aanmerking konden komen voor een zeer verzorgde monumentale vormgeving: het front op het zuiden en de in-

gangspartij in de hoek tussen beide vleugels. Het bouw materiaal, baksteen niet alleen voor het vlakke werk maar ook voor de zuilen, werd er volledig gepleisterd. Overigens werd de baksteen in het zicht gelaten. In de gegeven omstandigheden is deze discriminatie begrijpelijk. Wij zijn min of meer geneigd de discriminatie niet alleen als een uitkomst in ernstige moeilijkheden te interpreteren maar ook als een stil protest van de architect dat hij als scheppend kunstenaar alleen de verantwoordelijkheid op zich neemt en erkent voor het front en de ingangspartij.

Voor al het front op het zuiden toont de volle maat van Leendert Viervants gaven. Een bijzonder effect bereikte hij door de eigenlijke gevel als het ware omhoog te tillen en op een podium te plaatsen. Hij bewerkstelligde dit door het onderhuis vooruit te laten springen op het voorplein en zo een terras te vormen over de volle breedte. Hellingen die het voorplein aan weerszijden in halfcirkelvormig beloop omsluiten voeren

HET PAVILJOEN BIJ HAARLEM

Afb. 3. Het front van Het Paviljoen.

(Foto E. H. ter Kuile)

omhoog naar het terras. Drie boogdoorgangen leiden van het terras naar binnen. Evenwichtig gecomponeerd, statig maar allerminst afwerend en vol afwisseling van verticale en horizontale elementen in sterke gebondenheid rijst het front omhoog, rustig, zelfverzekerd, als peinzend uitzien over de hertenkamp naar de Hout. Een stuk voorname architectuur met een opmerkelijke dieptewerking. Het heeft iets van een toneeldécor. Er zijn twee plans, de gevel met zijn drie deuren

doet denken aan antieke theaters, de „rampes” zorgen voor een zijdelingse afgeslotenheid. Zou het niet in zijn ruimtelijkheid en zijn heldere blankheid gaan functioneren wanneer er kleurige herauten uit de drie poorten naar buiten traden om het begin van een of andere actie aan te kondigen en groepen van mensen zich bewegen op het voorplein, op de „rampes”, op het terras? Dan komt de vraag naar voren: hoe en wanneer en voor welke gelegenheden functioneer-

de dit geheel in vroeger tijd? Hebben Henry Hope en Lodewijk Napoleon hier voorname gasten afgewacht en begroet, zijn hier feestelijke partijen geweest bij bruiloften, zijn hier in het gunstige seizoen recepties gehouden? Het komt ons alles in de hoogste mate onwaarschijnlijk voor. Maar er zijn opgangen naar het terras vanwaar men naar binnen kon gaan. Waren die ingangen gereserveerd voor de „gens de qualité”, om die uitdrukking van lang geleden te gebruiken? Was de ingang onder het terras niet die voor het personeel? De eerste vraag moet, dunkt ons, weer ontkennend worden beantwoord.

Manuscript ontvangen 7 april 1976.

SUMMARY

In an earlier article it was argued that Leendert Viervant must have been the architect who designed *Het Paviljoen*. Here, the reasons why the architect was unable to make the villa a balanced whole are dealt with. Henry Hope must have insisted that it be built on some ground that had been in his possession for some time, even though

Juist voor de aanzienlijke lieden was er een monumentale ingangspartij met een ruime vestibule aan de binnenhof. Bovendien, het was onmogelijk of bijna onmogelijk via de „rampes” voor te rijden op het terras. Alleen op de tweede vraag kunnen wij ja zeggen. Wij vrezen dat het front nooit heeft gefunctioneerd voor de praktische doeleinden waarvoor het geschapen schijnt. Maar dat wil niet zeggen dat het geen doel had. Het diende of uitsluitend of bijna uitsluitend om een abstract begrip te vertolken: het begrip voornameheid. Als zodanig houden wij het voor een meesterwerk.

the plot was much too small and was situated in an angle formed by two roads. As a result, the façade on the south side only gave the appearance of incorporating the main entrance, the real entrance being invisible from the outside because it was placed in the courtyard.

DE TIENDE-EEUWSE BAKSTEENFABRICAGE

De heer A. Huizing te Zweeloo (Dr.) stelde schrijver dezès een baksteen ter hand, afkomstig uit de onderste laag, de vlijlaag, van de fundering van de Hervormde kerk te Zweeloo en daar ge-

hij op een steen van een tas, die nog gebakken moest worden, dat bij het opstapelen in de veldoven er dubbel zoveel brandstof bij moest dan gebruikelijk. De stenen moesten harder gebakken

Afb. 1. Baksteen met inscriptie aangetroffen in de fundering van de Hervormde kerk in Zweeloo (Dr.). Foto Monumentenzorg 1976.

vonden bij herstellingen aan de muren in 1961.

De kerk dateert uit de 13de eeuw en is gemetseld uit bakstenen van $32 \times 15 \times 8\frac{1}{2}$ cm; 10 lagen = 95 cm. Op de bedoelde steen staat aan de zijde, die in het zand gelegen heeft, een inscriptie met een aangepunte twijg in de natte klei geschreven, kennelijk direct na het vormen (afb.). Prof. dr. J. L. van der Gouw was zo vriendelijk de tekst te ontcijferen. In de taal van de streek en van de 13de en 14de eeuw staat met enige afkortingen en samentrekkingen te lezen: „dubbeld de hitte in”. Dit gegeven is zeer belangrijk met betrekking tot onze kennis van het maken van bakstenen in de 13de eeuw. Men stelle zich de gang van zaken ongeveer aldus voor:

Het bouwen van de kerk werd geleid door een priester of een kloosterbroeder, die de schrijfkunst machtig was. Voor zijn eigen herinnering schreef

worden omdat ze de fundering van de kerk zouden vormen en dus meer druk moesten kunnen weerstaan. Blijkens vondsten van steenovens bij Erm ten zuiden van het nabije Sleen, waarin stenen van hetzelfde formaat gebakken werden als te Zweeloo zijn gebruikt, konden per „brand” ongeveer 10 000 stenen worden gebakken¹. Dit komt overeen met 10 tot 12 lagen van de kerkmuren. Daar de steenbakkers niet zullen hebben kunnen lezen en schrijven zal de bouwleider er ook zelf op hebben toegezien, dat de door hem gemerkte steentas inderdaad de dubbele hoeveelheid hitte kreeg.

H. JANSE

¹ *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 58 (1940), 182-190).

BOEKBESPREKINGEN

L. Brandts Buys, *De landelijke bouwkunst in Hollands Noorderkwartier*. Uitgave Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Arnhem 1974. 593 bladzijden, 670 afbeeldingen en 4 kaarten, Duitse samenvatting.

Het materiaal voor dit boek is voornamelijk verzameld in de periode 1940-'45. Het is aan het doorzettingsvermogen van de auteur te danken, dat tenslotte dit buitengewoon belangrijke materiaal verwerkt werd tot dit omvangrijke en fraai uitgevoerde boek. De Stichting Historisch Boerderij-onderzoek komt de eer toe deze publicatie mogelijk gemaakt te hebben in een typografisch uiterst verzorgde vorm. Toen de intekening de verwachtingen overtrof heeft men de geboden financiële mogelijkheden aangegrepen om het illustratiemateriaal uit te breiden. Het is te betreuren, dat daardoor een groot aantal vergissingen in de nummering in de tekst zijn geslopen. Het kostbare boek wordt eerst bruikbaar als men zelf de correcties heeft ingeschreven.

De hoofdtitel is „De landelijke bouwkunst in Hollands Noorderkwartier”. Onmiddellijk kan men zich de vraag stellen wat precies landelijke bouwkunst is. Men zou dit kunnen omschrijven als: de producten van bouwbedrijvigheid ter huisvesting van de mens en zijn bron van inkomsten op het platteland. Als deze definitie op het boek van toepassing is werd aan het woonhuis te weinig aandacht besteed, alhoewel men de ontwikkeling ervan niet los kan zien van die van de boerderij. Vooral het zuidelijk deel van het Noorderkwartier, Waterland en Zaanstreek, kwam er wat karig af. De ondertitel van het boek luidt echter: „Een omvangrijk documentatiewerk over de Westfrieze boerderij met zijn typische pyramidale dak”. Hierin schuilen een aantal moeilijkheden. De schrijver betoogt zelf, dat de stelpboerderij in zijn laatste vorm typerend is voor geheel Noord-Holland ten noorden van het IJ. Of is de spraakverwarring ontstaan omdat hij alle delen buiten de Westfrieze Omringdijk ook tot West-Friesland rekent en zelfs (terecht) ook Amstelland bespreekt? Maar hij beschouwt ook de stelploze voorgangers van de Noordhollandse boerderij en haakt hier en daar bij het woonhuis aan.

Zonder maar ook in het minst te kort te willen doen aan de zeer grote waarde van de overstel-

pende hoeveelheid documentatiemateriaal die dit boek tot een buitengewoon belangrijk werk maakt moet toch gezegd worden, dat de onduidelijkheid in de titel kenmerkend is voor de opzet van het hele boek. Het heeft een oneigenlijke opbouw, omdat van de jongste tijd wordt teruggewerkt naar het verleden, zowel in de totaalopbouw als in de afzonderlijke hoofdstukken. Het is als een film over de geschiedenis van de Noordhollandse boerderij, die achteruit wordt gedraaid. Heel langzaam doemt uit een veelheid van gegevens het totaalbeeld van de Westfrieze en de Noordhollandse boerderij op.

We moeten er van uitgaan, dat het hallehuisvormige woonhuis met gebintstijlen, die een kleine anderhalve meter binnen de lage zijwanden staan, de oervorm van het woonhuis in het grootste deel van Nederland is. Dat het normale éénbeukige huis daaruit ontstaan is kan worden afgeleid uit de naam van een constructie-element, dat Brandts Buys helaas aanduidt met de verkeerde naam bovenbalk. Uit de ingegraven stijlen, die het dak bij het prehistorische huis droegen ontwikkelde zich in de 13de eeuw het trekbalkgebint (deze term is een vondst van Brandts Buys en verdient navolging) bestaande uit twee stijlen verbonden door een bint of balk, versterkt met schoren tussen de stijlen en het bint, de korbelen. Over de gebinten is in de lengterichting van het dak ter ondersteuning van de daksparren een tweetal platen aangebracht, die oudtijds flieringen of wurmen werden genoemd. Kenmerkend is dat deze wurmen nooit aan de voet van het dak liggen maar steeds ergens tussen de voet en de nok. Ook in Waterland en de Zaanstreek komt de naam wurmt of wurmplaat voor (en niet alleen op Wieringen, zoals in het boek is vermeld). Toen men later de zijbeuken van de driebeuk weglief bleef men de voetplaat van het dak wurmt noemen, daarbij de afkomst demonstrerende. Mijns inziens bewijst dit dat de driebeuk alom het oudste woonhuistype is. Ook het woonstalhuis had de driebeukige kern. Daar werd het oorspronkelijk losstaande hooihuis achter aangebouwd. Dat vormt een vierkant opgebouwd uit twee gebinten, waarvan het bint op de stijlen ligt. Brandts Buys spreekt van de vaste bovenbalk als hij dit bint bedoeld en van de losse bovenbalk als de wurmplaat wordt aangeduid. Tenslotte vindt het woonhuis ook een plaats onder

het dak, dat aan meerdere zijden langs het vierkant wordt doorgetrokken. De bedrijfsvergroting noodzaakte tot een groter vierkant. Eerst lag het woonhuis haaks op de weg langs het vierkant, compleet met doôdeur. Het ontwikkelt zich sedert de 17de eeuw uit het stadshuis en de hereboerderij langs de voorgevel. De inrit of dars verhuist daarbij naar de achterzijde. Het gaat mij te ver om al die vormen in te delen in typen en afgeleide vormen, omdat ze als een soort glijdende ontwikkeling zullen zijn ontstaan en afhankelijk zijn van de ligging ten opzichte van zon en wind, die zowel voor mens als dier van belang waren. Ook speelt de plaats op het beschikbare terrein en dus de nederzettingvorm een uiterst belangrijke rol.

In de 9de eeuw is door Friezen kolonisatie bedreven langs de Noordzeekust van Sleeswijk-Holstein en op de eilanden daarvoor. Er wordt tot op de huidige dag door een kleine minderheid van de bevolking Fries gesproken. Het is opvallend, dat ook het boerderijtype op het schier-eiland Eiderstedt zowel constructief als in uiterlijk opzicht gelijkenis vertoont met het Westfries. De woonwijze op de „Halligen”, de onbedijkte waddeneilanden voor de Noordfriesse kust, vertoont sterke gelijkenis met de manier, waarop vroeger de terpen en wierden in Friesland en Groningen bewoond geweest moeten zijn en ook met het eiland Marken, dat tot 1932 nog bij hoge vloed overstromde.

Ook op een ander gebied bleef de Friese invloed merkbaar. In de torens in Friesland en West-Friesland werden tot in de 17de eeuw identieke klokkestoelen gebouwd van uitzonderlijke hoogte. Reeds sedert de 13de en 14de eeuw voltrok zich de scheiding tussen de beide gebiedsdelen door de steeds stijgende zeewaterstand, die tenslotte de Zuiderzee deed ontstaan.

Uit het voorgaande blijkt, dat we de wortels van de stelp en het driebeukige woonhuis kunnen zoeken in het „Grootfriesse” gebied. Is het dan niet verwonderlijk, dat in de nog bestaande *Haubarge* in Eiderstedt de oudste delen ankerbalkgebinten vertonen als de driebeuken en de jongere de in Duitsland algemeen voorkomende langconstructie met dwarsbalken er overheen.

In Friesland en Groningen zijn, behalve in de aanrakingsgebieden met het „Saksische” ankerbalkgebint, helaas (voor zover bekend) in de landelijke bouwwerken geen ankerbalkconstructies meer bewaard gebleven. Ook in Friesland was het oudste type het woonstalhuis met hooiberg. Van der Molen vermeldt dit ook in zijn boekje

Langs Frieslands oude boerderijen (Baarn 1974), dat helaas geen enkele bouwkundige tekening bevat.

Opgravingen van driebeukige boerenhuizen werden in de laatste twintig jaren overal in de Hollandse kuststreken gedaan. De ingegraven stijlen maken eerst omstreeks 1100 of nog later plaats voor op poeren geplaatste gebinten.

Duitse onderzoekers als Hinz, Schepers en Zippelius zijn van mening, dat de Friese driebeuk en het Saksische hallehuis loten van één stam zijn, die zijn wortels vindt in het prehistorische huis zoals o.a. Van Giffen dat in Ezinge heeft blootgelegd. Daaruit kan worden verklaard, dat in het oosten van ons land en in Noord-Holland o.m. dezelfde merkwaardige ophangconstructies voor de tussenbalkjes onder de zolder voorkomen.

Helaas heeft de schrijver de publicaties van R. Meischke, H. J. Zantkuyt, S. de Jong, J. J. Schilstra, U. E. E. Vroom en ondergetekende uit de laatste 15 jaren niet of nauwelijks verwerkt. Dat is betreurenswaardig, want daardoor zijn een aantal grondprincipes van de Noordhollandse woonhuis- en boerderijbouw over het hoofd gezien. De driebeuk en het merkwaardige verschijnsel van de dodekamer (oudtijds in Broek in Waterland (1755) en Twisk (1789) gewoon voorhuis genoemd) en de doôdeur zijn niet als belangrijke elementen onderkend. Op blz. 475 wordt geconcludeerd, dat de dodekamer vroeger een normaal woonvertrek is geweest. Is het de schrijver dan ontgaan, dat zowel in de steden als op het platteland de voorkamer van een huis nooit een stookplaats bezit. In de steden moest wegens ruimtegebrek het verkeer meestal door dat vertrek. In Alkmaar zijn een groot aantal (soms inpandige) steegjes die het huis van achter toegankelijk maakten. Datzelfde was het geval op het platteland. Meischke maakt in zijn boek over het Nederlandse woonhuis melding van een bepaling uit het „ontwerp Stadsregt van Campen” uit het midden van de 16de eeuw, die spreekt over „die principael doere van den huuse, daer dat hillige sacrament hen gedraegen word off daer men doeden wtdraecht”.

Het is jammer, dat in het boek het eiland Marken geheel buiten beschouwing is gelaten. Daar kwam het rookhuis met open stookplaats in de woonruimte en naast de nok geplaatst rookluik in het dak nog tot omstreeks 1900 voor. Ze zijn er nog te bestuderen en uitvoerig besproken in verschillende publicaties. Daaruit kan men opmaken, dat deze huizen nauwelijks afwijken van de types, die in de 14de eeuw in de steden

voorkwamen. Onlangs werd in Haarlem nog een dergelijk huis blootgelegd.

De eigenaar ging in de stad zijn goederen en geld een veilige bergplaats geven in een stenen gebouw achter de woonhal. Ook in Haarlem komt hiervoor het woord „stins” voor. We vinden in de woonvierkanten van de huizen in Broek in Waterland een restant van deze huisvorm. De stenen kelder, die daar nog steeds voorkomt en ook elders in Noord-Holland nog achter het woonhuis in de stelp te vinden is wijst ook op deze herkomst.

Pas na het verdwijnen van de open stookplaats zal het onverwarmde voorhuis in de 15de eeuw in de steden zijn opgetreden, op het platteland eerst in de 16de eeuw. Het wordt daar al spoedig de onverwarmde pronkkamer. De doôdeur heeft zijn hoge plaatsing boven de straat niet te danken aan de voortdurende dreiging van overstromingen, zoals Brandts Buys suggereert, maar dat is een gevolg van de vloerconstructie, die op poeren boven het maaiveld is gelegd.

In de Zaanstreek vinden we geen onverwarmd pronkvertrek. Een der kamers is wel luxueuser uitgevoerd maar heeft een stookplaats rug aan rug met die van het gewone woonvertrek.

De gebinten van de woonhuizen stonden oorspronkelijk *c.* 3 m uit elkaar. Dit is niet te overbruggen met vloerdelen van 2 tot 3 cm dikte. Daardoor ontwikkelde zich rond 1300, gelijk met de gebinten de zg. kinderbinten. De wandconstructie werd gevormd door regels tussen de stijlen. In het oostelijk deel van Nederland werden de vakken tussen regels en stijlen gevuld met vlechtwerk overtrokken met leem. In het westen werden de buitenwanden over de regels beschooten met verticale wanddelen, zowel voor- als zijgevels. Brandts Buys vergist zich als hij meent, dat het oude woord weeg oorspronkelijk betrekking had op een vlechtwerkwand (blz. 456). Meischke geeft een voorbeeld van een vermoedelijk houten wand uit 1331 in Zuid-Holland en in 1398 werd bij het stadhuis van Sluis gesproken over „den houtinen weech”. De wand werd beschooten met wagenschot, een term, die in de Hollandse Grafelijkheidsrekeningen voorkomt en in 1395 in de Utrechtse Domrekeningen. Het is dan al de naam van een handelsvorm van eikehout geworden.

De gebinten werden in de 16de en vroege 17de eeuw dichter bij elkaar geplaatst. De kinderbintjes vervielen en er werd een tussenbalkje toegevoegd. Daarover kon de zoldervloer worden aangebracht. De wandregels vervielen in de zij-

wanden en toen werd horizontaal beschoot, de getrapte weeg, tegen de stijlen gespijkerd. In de dorpen vlak ten noorden van Amsterdam is in de 19de eeuw de voorgevel regelmatig bekleed met horizontaal rabathout.

Nog enkele opmerkingen: Op blz. 69 wordt een boerderij uit de verzameling Kops besproken. Het schuifraam met vast kalf is 18de-eeuws, niet 17de-eeuws, en verwant aan de vensters van Westeinderweg 23 in Wognum. De boerderij op Zandwerven (blz. 121) werd niet herbouwd na positieverbetering na de vrede van 1674 maar was één van de vele slachtoffers van de beruchte wervelstorm van 1 augustus 1674, die o.a. het schip van de Dom te Utrecht verwoestte en in Noord-Holland de kerken van Kwadijk, Hoogwoud en Hippolytushoef beschadigde.

Het met pannen beklede hooihuis kwam tot omstreeks 1950 nog voor bij Heemskerk en werd soms panhuis genoemd (blz. 226). Aan de schrijver waren geen afbeeldingen van een plaggenok in Noord-Holland bekend. Schilstra beeldt in zijn boek „Schermerland” op blz. 133 een herberg in Oudorp af met een dergelijke nok.

Voorgaande regels zijn geenszins bedoeld in negatieve zin. Ze zijn meer een poging om uit de rijke bron, die het boek vormt, in een kort bestek een overzicht te vormen van het zeer gecompliceerde Noordhollandse boerderij- en woonhuistype ten plattelande. Men wordt zich bij het bestuderen van het boek pijnlijk bewust van de ontelbare boerderijen, die in de laatste 30 tot 40 jaren zijn verdwenen. Brandt Buys komt de eer toe dit alles nog een keer volledig voor ons zichtbaar gemaakt te hebben. S.H.B.O. heeft met deze uitgave een daad gesteld, die volledig aan haar doelstelling voldoet.

H. JANSE

Anton Sipman, *Molenbouw, Het staande werk van de bovenkruiers*, De Walburgers, Zutphen, 1975, 552 pagina's, 163 tekeningen, 36 foto's, registers en Engelse samenvatting.

Een fundamenteel aspect van de molenstudie is het onderzoek naar de wijze waarop molens worden geconstrueerd en opgebouwd. Het is daarom zo verwonderlijk dat op dit gebied zo weinig onderzoeken zijn verricht. Publicaties betreffende dit onderwerp zijn er vrijwel niet. Voornamelijk heeft men zich beziggehouden met de meer romantische aspecten van de molen, zoals folklore, de molen in het landschap e.d. En dan

verschijnt er ineens een standaardwerk op dit gebied van de hand van Anton Sipman, *Molensbouw*, dat een deel van de bouwkundige geschiedenis van de molen behandelt, namelijk *Het staande werk van de bovenkruiers*.

Vanaf 1933 heeft Sipman zich beziggehouden met de historische molensbouw. Sindsdien heeft hij meer dan tweehonderd molens opgemeten, van elk type een aantal, verspreid over het gehele land, om zodoende eventuele streekeigenschappen te leren kennen. Deze opmetingen zijn van zéér grote waarde, omdat, zoals hij zelf al in het voorwoord schrijft, „Restauraties, hoe ernstig bedoeld ook, . . . leiden naar een steeds verdere verwijdering van de oude vormen”.

Deze geweldige documentatie geeft een inzicht in de ontwikkelingsgeschiedenis van de molensbouw. Sipman is een „eenling”. Het is nooit zijn bedoeling geweest de resultaten van deze studie, verkregen naast zijn werk als leraar tekenen, op schrift te stellen. Hij schreef dan ook aan het eind van één van zijn schaarse artikelen, genaamd „De ontwikkeling van de vang”, (gepubliceerd in het *Gelders molenboek*, Zutphen 1968, blz. 173): „Dit artikel is een hoofdstuk uit mijn Molens, zoals ze waren . . . en zoals ik ze heb gekend, een werk dat nooit zal worden uitgegeven”. Door aandrang van anderen kwam het er gelukkig toch van. Genoemd artikel verscheen in 1971 opnieuw, aangevuld en verbeterd, als boekje, nu onder de titel: *Molens zoals ze waren en zoals ik hen heb gekend, vang, voering en pal*. *Molensbouw* behandelt het bouwkundige of statische gedeelte van die molens waarvan de kap gekruid kan worden, „de z.g. bovenkruiers”. Deze molens zijn te verdelen in twee groepen, de gemetselde molens en de houtbouwmolens. In de 37 hoofdstukken, waarin het boek verdeeld is, worden deze uitvoerig behandeld. Van de gemetselde molens, de cilindrisch gemetselde (torenmolen) en de conisch gemetselde; van de houtbouwmolens het acht-, zes- en zestienkant. Verder komen o.a. de volgende onderdelen aan de orde: de fundering (van verleden tot heden), vensters, deuren, trappen, schoorstenen, de stelling, het kruiwerk, de kap en de bedekking. Van deze onderwerpen worden verschijningsvormen en eventuele streekeigenschappen behandeld. In bijlage I wordt in tabellen een overzicht gegeven van deze streekeigenschappen en in bijlage II treft men een overzicht van alle bouwmaterialen. Eerst komt het hout aan bod, waarvan naast de 21 apart behandelde soorten, de bewerking in het verleden en de maateenheden waarin deze verhandeld werden besproken worden. Verder ko-

men aan de orde baksteen, natuursteen, ijzer en staal.

Nu heeft Sipman een aantal belangrijke conclusies uit zijn onderzoekingen kunnen trekken. De kwetsbaarheid van de standerdmolen zal de reden geweest zijn waarom men is gaan zoeken naar een meer bestendige, gemetselde molen. Men was bekend met de torenvorm (kastelen en verdedigingswerken). Daarbij kwam dat een groot aantal molens „heerlijkheidsmolens” waren en de opdrachtgevers tot de bouw de kasteelheren. De eerste bovenkruier kon gebouwd worden na de uitvinding van de kruibare kap. Onderzoekingen door Sipman verricht naar het verspreidingsgebied van de nog bestaande restanten en de verdwenen torenmolens deed het vermoeden rijzen dat deze uitvinding gedaan moet zijn in het gebied rond Kleef, in de tweede helft van de 14de eeuw. Verder archiefonderzoek betreffende deze molens, die voorkomen in het gehele Nederrijng gebied, zal daarover ongetwijfeld nog belangrijke gegevens aan het licht brengen. De torenmolen was een binnenkruier en had een kegelkap, evenals waarschijnlijk alle oude bovenkruiers. De uitvinding van het staartkruiwerk, zeer waarschijnlijk aan het eind van de 16de eeuw, bracht verandering. De torenmolen handhaafde zich in de 15de en 16de eeuw. Aan het einde van de 16de, maar vooral in het begin van de 17de eeuw, traden overgangsvormen op (Lienden, Gld., Hazerswoude-Rijndijk, Z.H.). In de tweede helft van deze eeuw ontstonden de conisch lichter gemetselde bovenkruiers.

Volgens Sipman ontstond het houten achtkant ongeveer een eeuw na de uitvinding van de kruibare kap; eerste kwart 16de eeuw. Dit type kwam echter al eerder tot ontwikkeling. Uit rekeningen, die zich bevinden in het archief van de voormalige polder Kortambacht, gepubliceerd in het *Zuid-Hollands molenboek* (in de eerste druk fragmentarisch en in de tweede druk volledig afgedrukt), blijkt namelijk dat c. 1440 een achtkant gebouwd werd. Door verder archiefonderzoek zal mogelijk een steeds nauwkeuriger datering verkregen worden. In Noord- en Zuid-Holland kwamen in de 16de eeuw twee belangrijke bouwsystemen tot ontwikkeling. Het bouwen van achtkanten werd in andere streken van ons land pas nagevolgd toen deze in Holland en West-Friesland volgroeid waren, begin 1600. In verschillende delen van ons land ontwikkelden zich eigen streektypen. In Groningen en Friesland zijn hiervan de meest duidelijke voorbeelden te vinden. Een vrij groot deel van het boek is gewijd aan het bouwen van

het achtkant. Aan het einde van de 19de eeuw verloor men het inzicht in het bouwen hiervan, omdat er geen molens meer gebouwd behoeften te worden.

De constructiemethode werd door Sipman nauwkeurig geanalyseerd. Hier bereikt het boek zijn hoogtepunt. Bij het bouwen van het achtkant konden tekeningen geen inzicht geven: van te voren werd een volledig begrip vereist van de uitvoeringswijze. Uit een beschrijving en een summiere tekening verkreeg de molenbouwer zijn maten. „Molenbouw bestond niet uit het toepassen van overgeleverde, maar niet begrepen handelingen”. Het achtkant kon op verschillende manieren gebouwd worden, dit kwam o.a. tot uiting in de wijze waarop stijlen, bintbalken en korbelen aan elkaar bevestigd konden worden. Ook ten aanzien van „systemen van lassen” wa-

ren streekgebonden constructies aan te wijzen. Sipman geeft van al deze systemen een beschrijving. Hoewel deze verduidelijkt worden door perspectieftekeningen, is het toch een hele opgave te volgen en te begrijpen. Ruimtelijk voorstellingsvermogen, „iets wat de molenbouwers moesten bezitten”, strekt wel tot aanbeveling. De totale bouw wordt behandeld, het afschrijven op een werkvloer, het pasklaarmaken van de binten en onderdelen en het rechten (het opbouwen van deze onderdelen) van het achtkant. Ook alle gereedschappen en andere hulpmiddelen, die in de molenbouw gebruikt werden, krijgen in deze even unieke als waardevolle studie de nodige aandacht en zijn uitvoerig in beeld gebracht.

G. W. C. VAN WEZEL

KNOB

REDE UITGESPROKEN DOOR DE VOORZITTER VAN DE KNOB, MR. DR. L. DE GOU
IN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING 18 JUNI 1976 TE ZUTPHEN

„Dames en Heren,

Iedere organisatie, iedere instelling zal zich periodiek dienen te bezinnen op haar taak en werkwijze en zeker in een periode als nu, waarin het gehele menselijk denken en handelen, onze gehele maatschappelijke structuur, zich wijzigt.

Ook voor een vereniging als de onze is een periodieke heroriëntatie noodzakelijk, gegeven het feit dat onze Bond in 1899 bij zijn aanvang een tot dat ogenblik nog onontgonnen terrein betrad. Een terrein, dat echter sedert 1899 dank zij de niet aflatende en stimulerende werking van onze Bond in ontginning werd gebracht door overheid en partikulier initiatief: de rijksoverheid middels wetgeving, staatscommissie, departementale organisatie, rijksdienst en wetenschappelijke instellingen, op de voet gevolgd door provinciale en gemeentelijke diensten, inspecties en commissies; partikulier initiatief middels organisaties, verenigingen en stichtingen op deelgebieden van de oudheidkundige wereld.

Een in zich verheugende ontwikkeling, die echter ook al bij het vijftigjarig bestaan van onze Bond door Bijvanck de vraag naar voren deed brengen van het bestaansrecht van de Bond. Een vraag, die toen bevestigend beantwoord werd en waarbij de Bond naast de taak van informatie over hetgeen gedaan werd met onze roerende en onroerende monumenten, ook gezien werd als het forum om ook andere wetenschappelijk verantwoorde denkbeelden naar voren te brengen dan degene die officieel gehuldigd werden, waardoor de Bond als het ware het nationale geweten zou dienen te zijn voor hetgeen geschiedt op het terrein van onze oude kunst en onze monumenten.

In verband met de opnieuw opgeworpen vraag inzake heroriëntatie onzer taakstelling hebben wij U in onze voorjaarsbijeenkomst dit jaar een beleidsnota in het vooruitzicht gesteld, waarvoor wij als bestuur inmiddels enige malen bijeen zijn geweest en waarover tussen ons interessante gedachtenwisselingen plaats gevonden hebben.

Bij deze gedachtenwisselingen zijn wij evenwel tot de conclusie gekomen dat wij in deze tijd van openheid en inspraak U vanavond de gelegenheid zouden moeten geven mee te denken over de uit-

gangspunten, alvorens deze nota nader uit te werken en in een schriftelijke beleidsnota aan U voor te leggen.

Wanneer wij naar het verleden terugblikken dan zien wij dat onze Kon. Ned. Oudheidkundige Bond zich vanaf het begin de zorg aantrok van een drietal facetten van de oudheidkunde, te weten: de zorg voor de onroerende monumenten, de zorg voor de roerende monumenten, middels de musea en het oudheidkundig bodemonderzoek. Deze driedeling overziende moeten wij vaststellen dat allengs door de inhoud van ons Bulletin als door de aard van de excursies het accent is komen te liggen bij de zorg voor de onroerende monumenten, de monumentenzorg. Een ontwikkeling, die zich kon voltrekken door de oprichting van velerlei gespecialiseerde verenigingen en instellingen al of niet gepaard gaande met eigen periodieken op de gebieden van archeologie en kunsthistorie.

Een ontwikkeling, die hoezeer ook te verklaren en te begrijpen en zelfs ook toe te juichen, toch ook niet zonder schaduwzijde is, een schaduwzijde, die allerwege bij de specialisatie in het algemeen vast te stellen is omdat coördinatiepunten in de hoofdgebieden gaan ontbreken. Ontmoetingspunten van datgene wat gelijke aanrakingsvlakken heeft en van diegenen, die zich met de deelgebieden bezig houden. In dat licht bezien achten wij voor de K.N.O.B. wel degelijk voor nu en in de toekomst een belangrijke taak weggelegd.

Juist bij de steeds verdergaande specialisatie zien wij voor de Oudheidkundige Bond in zijn oorspronkelijk karakter van bundeling van de zorg voor onze oudheden wel degelijk reden, zonder het bestaansrecht van de gespecialiseerde organisaties ook maar enigermate in twijfel te willen doen trekken. Integendeel, in het kader van de voortgang der wetenschap zijn de gespecialiseerde organisaties en instellingen noodzakelijk, zij zijn onmisbaar, even onmisbaar als onze Oudheidkundige Bond als coördinatiepunt, gelijk ook op het ministerie van C.R.M. niet zonder reden voor de beleidsbepaling de

zorg voor de roerende en onroerende monumenten, het oudheidkundig bodemonderzoek en het archiefwezen in één directoraat zijn samen gebracht. Al is in het verleden bij de taak van de K.N.O.B. de zorg voor het archiefwezen nooit expressis verbis vermeld, zo blijkt ook daarmee toch een onmiskenbare band te hebben bestaan. Niet slechts vanwege het feit dat het initiatief tot de oprichting van de K.N.O.B. was uitgegaan van Mr. Overvoorde die archivaris van Dordrecht was. Ook na hem zijn niet alleen vele archivariissen lid geweest van onze Bond, doch ook bestuurslid en secretaris. Achteraf beschouwd is dat ook niet te verwonderen, immers de zorg voor en de bestudering van vele onzer roerende en onroerende monumenten zijn nu eenmaal niet mogelijk zonder onze archivalia. Ook het oudheidkundig bodemonderzoek is herhaaldelijk ten nauwste betrokken bij archiefonderzoek, terwijl de jongste zorg, de z.g. industriële archeologie nauwelijks denkbaar is zonder de bedrijfsarchieven, die recentelijk helaas nog steeds hun weg vinden naar de papiermolen. Archieven waarvoor, het zij hier even tussendoor met leedwezen vermeld, vele archivariissen nog steeds geen ruimten ter beschikking willen stellen.

Gelet op deze ontwikkeling en de gehele wordingsgeschiedenis van de K.N.O.B. zijn wij van oordeel dat naast de zorg voor de roerende en de onroerende monumenten en de zorg voor het oudheidkundig bodemonderzoek ook die voor de archieven met name vermeld zal dienen te worden.

Naar ons oordeel zou het een te betreuren ontwikkeling zijn indien er niet één instelling zou zijn, welke alle beoefenaren van de zo nauw met elkander betrokken facetten van de oudheidkunde zou bijeenbrengen.

Als ontmoetingspunt voor hen, die zich in het dagelijks leven slechts met een der genoemde deeltaken van de Bond bezighouden, kan de Bond de mogelijkheid voor onderlinge gedachtenwisseling bieden, een mogelijkheid, welke door allerlei ontwikkelingen niettegenstaande de grotere mogelijkheden der communicatiemiddelen steeds geringer wordt, een algemeen verschijnsel dat in onze maatschappij toch alreeds tot een geestelijke verarming leidt.

Zo zou ook gestalte gegeven kunnen worden aan de wens, welke onder meer door Ozinga en Meischke in 1959 bij het 60-jarig bestaan geuit werd met betrekking tot het contact tussen stedenbouwkundigen, architecten en archeologen, waaraan het nog steeds schijnt te schorten.

Wie in de oude jaargangen van ons Bulletin

bladert kan zien dat ter gelegenheid van de terugblik bij de jubileumjaren steeds met grote voldoening gewezen kon worden op de belangrijke rol, die onze Bond bij de beleidsvorming bij de overheid in alle sectoren van haar zorg voor de oudheidkunde gespeeld heeft. Meer dan een staatscommissie is op haar verzoek en aandrang in het leven geroepen en de wetgeving op haar gebied heeft zij belangrijk beïnvloed. Aan de gedachtenwisselingen, welke tot deze belangrijke gevolgen geleid hebben, werd door alle in onze Bond vertegenwoordigde schakeringen deelgenomen. Zo zal naar onze mening ook in de toekomst de K.N.O.B. moeten zijn het trefpunt voor de kritische benadering van overheid en particulier initiatief op de verschillende gebieden van de oudheidkunde.

Zo zal ook bij de samenstelling van het bestuur gestreefd moeten blijven naar een afspiegeling van deze verschillende gebieden.

In de geschetste ontwikkeling is bij overheid en particulier initiatief sedert de woorden van Bijvanck bij het 50-jarig bestaan geen stilstand gekomen. De Heer zij daarvoor geloofd en geprezen!

Juist in deze steeds verdergaande ontwikkeling, gepaard gaande met de ingrijpende structuurwijzigingen, welke zich in de afgelopen en nog komende jaren met grote snelheid in stad, land en volk aan het voltrekken zijn, doen zich de noodzaak tot bundeling, de noodzaak tot het hebben van een gemeenschappelijk forum voor overheid en particulier initiatief sterker dan ooit gevoelen.

In dit kader kan en moet ook het Bulletin een bindend element vormen, waarbij het zich naast wetenschappelijke informatie dient op te stellen als kritisch orgaan ten opzichte van hetgeen op het gebied van de roerende en onroerende monumenten zich afspeelt aan de hand van geformuleerde of nog te formuleren criteria.

Zij zal zich in dit Bulletin kritisch dienen op te stellen zowel ten opzichte van de overheid als ten opzichte van het particulier initiatief.

Wanneer wij onze Bond echter daadwerkelijk de taak van het geweten toekennen, dan zal dat ook in ons orgaan, ons Bulletin, tot uitdrukking moeten komen. Ook de redactiecommissie zal in dit verband een samenstelling moeten krijgen die beantwoordt aan de doelstelling van de Bond.

De kritische instelling van de Bond zal onder meer met zich medebrengen, dat het Bulletin zal moeten openstaan voor kritische beschouwing op het rijksoverheidsbeleid, zoals dat b.v. in de be-

groting en de memorie van toelichting en in nota's aan de Tweede Kamer tot uitdrukking komt en ook op provinciaal en gemeentelijk beleid daar, waar daartoe aanleiding bestaat, alsook ten aanzien van het beleid van het particulier initiatief.

Hoewel onze Bond in wezen geen massaorganisatie is noch dient te zijn, verheugt zij zich toch om meer dan een reden in een ledental, dat de 2000 overschreden heeft. Het is duidelijk dat het secretariaat van een dergelijke organisatie alleen al reeds vanwege de administratieve verwerking in strikte zin niet of nauwelijks als liefhebberij van een lid verwacht mag worden.

Tot voor kort werd door de directie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg goed gevonden dat deze werkzaamheden door een der medewerkers deels op de dienst gebeurden. Aan deze verhouding is door de huidige directie, overigens

onder erkenning van de waardevolle betekenis van de werkzaamheden van de Bond, een einde gemaakt omdat deze dienst zoals bekend met mankracht te kampen heeft en het onder die omstandigheden niet verantwoord is, manuren te doen besteden aan werkzaamheden, die niet direct voortvloeien uit de dienst.

Een visie, die wij slechts te respkteren hebben, doch ons wel noopt in de beleidsnota uit te gaan van compenserende rijkssubsidie om de bestaande verplichtingen ten opzichte van de gemeenschap in het algemeen en de leden in het bijzonder te kunnen blijven nakomen.

Dames en Heren, ik moge thans eindigen met de wens dat U in mijn inleidend woord enige bouwstenen gevonden zult hebben voor een discussie ten behoeve van de op te stellen beleidsnota van onze Bond".

BIJ HET SCHEIDEN VAN DE WEGEN

Het in de algemene ledenvergadering van 7 mei 1976 van de Nederlandse Museumvereniging gevallen besluit, een proef te nemen met de uitgifte van een eigen orgaan, dat de naam „Museumvisie" zal dragen, houdt in dat met ingang van het jaar 1977 het Bulletin van de Oudheidkundige Bond niet langer tevens het orgaan van de Museumvereniging zal zijn.

Daarmede is een einde gekomen aan een samenwerking, die in oorsprong reeds dateert uit het jaar 1927, toen onder auspiciën van de Oudheidkundige Bond de „Vereeniging van Directeuren van Nederlandsche Musea" (in de wandeling „Directeurendag") werd opgericht. In 1947 is de basis van deze vereniging verbreed en kreeg zij de naam „De Museumdag"; uit haar is tenslotte in 1970 de Nederlandse Museumvereniging voortgekomen. Al die tijd heeft het Bulletin gastvrijheid geboden aan artikelen, die op het museumwezen in zijn volle omvang betrekking hebben. Vooral in de vijftiger jaren is van de geboden gelegenheid ruimschoots gebruik gemaakt; wie jaargangen van het Bulletin en het Nieuwsbulletin uit die tijd doorbladert, komt onder de indruk van de veelzijdigheid van de artikelen op museaal gebied, die toen zijn gepubliceerd. In latere jaren valt daarin helaas een teruggang te bespeuren, die wel zal samenhangen met de sterk toegenomen werkzaamheden van allen, die bij de museumwereld zijn betrokken.

De Oudheidkundige Bond betreurt op zich het besluit, de banden te verbreken, maar heeft volledig begrip voor het blijkbaar vooral bij de jongeren in de museumwereld bestaande verlangen naar een afzonderlijk periodiek, dat een „eigen gezicht" kan tonen. In volledige overeenstemming hebben de besturen van de Oudheidkundige Bond en de Museumvereniging besloten ook in de toekomst te *blijven* samenwerken, al zal dat dan niet meer naar buiten blijken uit een gemeenschappelijk orgaan, zodat het Bulletin zeker publicaties zal blijven opnemen over museale aangelegenheden van algemeen belang.

Leden van de Oudheidkundige Bond, die een abonnement op „Museumvisie" wensen, kunnen zich aanmelden bij de Administratie van de Nederlandse Museumvereniging, gevestigd in het Zuiderzeemuseum, Wierdijk 18 te Enkhuizen. Omgekeerd zijn leden van de Museumvereniging uiteraard welkom als lid van de Oudheidkundige Bond; de aanmelding daartoe staat open bij het Secretariaat, de Poorterstraat 22 te 's-Gravenhage. De contributie bedraagt f 35,— per jaar.

De Oudheidkundige Bond wenst het bestuur van de Nederlandse Museumvereniging en vooral de redactie van „Museumvisie" alle wijsheid en succes bij het samenstellen van het eigen blad!

Het bestuur van de Koninklijke
Nederlandse Oudheidkundige Bond

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

's-Gravenhage, 23 december 1976.

Aan de Minister van Cultuur, Recreatie
en Maatschappelijk Werk,
Steenvoordelaan 370,
RIJSWIJK Z.H.

Mijnheer de Minister,

Het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond veroorlooft zich Uw bijzondere aandacht te vragen voor de moeilijke financiële omstandigheden, waarin de Bond is komen te verkeren. Zoals U ongetwijfeld bekend is, geniet de Oudheidkundige Bond geen subsidie van de overheid. De geldelijke bijdrage, die de Rijksdienst voor de Monumentenzorg jaarlijks verleent, is een vergoeding op kostprijsbasis voor de onder verantwoordelijkheid van die Dienst in het orgaan van de Bond, het Bulletin, geplaatste publicaties. De enige inkomsten, waarover de Bond kan beschikken, zijn, behalve de opbrengst van de in het Bulletin opgenomen advertenties, de contributies van de leden. Het aantal leden bedraagt thans ruim 2000. Sedert de met ingang van het jaar 1976 van kracht geworden contributieverhoging betalen de gewone leden een bijdrage van f 35,—, de student-leden van f 20,— en de instellingen en verenigingen van f 60,— per jaar.

Ondanks de verhoogde contributie en een bescheiden stijging van de opbrengst van de advertenties in het Bulletin, houden de inkomsten geenszins gelijke tred met de uitgaven. Het Bulletin vormt de belangrijkste presentatie van de vereniging naar buiten. De kosten, die aan het uitgeven van het Bulletin zijn verbonden, nemen evenwel door de sterk gestegen druk- en verzendkosten steeds toe. Globaal kan worden gesteld dat met elke aflevering gemiddeld een som van f 20.000,— is gemoeid; aangezien het orgaan in vijf afleveringen per jaar verschijnt, houdt zulks in dat jaarlijks aan het Bulletin een bedrag van rond f 100.000,— ten koste moet worden gelegd.

Het bestuur heeft zich beraden hoe de Oudheidkundige Bond, die thans 77 jaren bestaat, voort dient te gaan. Het resultaat van dit beraad is neergelegd in een „beleidsnota”, die U hierbij wordt aangeboden. Voor het uitoefenen van de taak, die het bestuur voor de Bond ziet weggelegd, wordt de instelling van een bureau noodzakelijk geacht. De eigen middelen, die de Bond daartoe ten dienste staan, zijn echter ten enenmale ontoereikend. Daarom veroorlooft ons bestuur zich U te verzoeken, de verlening van een jaarlijks subsidie in overweging te nemen, opdat de Bond zijn werkzaamheden zal kunnen voortzetten.

Teneinde een inzicht te verschaffen in de bedragen, die het bestuur nodig acht om de Bond zijn taak te doen vervullen, wordt aan de overgelegde nota een begroting voor het boekjaar 1977 toegevoegd, waarbij er van is uitgegaan dat de instelling van een eigen administratief apparaat in de loop van 1977 een feit zal zijn geworden.

Vanzelfsprekend is ons bestuur gaarne bereid desgewenst een nadere, mondelinge toelichting op zijn plannen te verstrekken.

Met de meeste hoogachting,

voor het bestuur van de
Kon. Ned. Oudheidkundige Bond,

w.g. (mr. dr. L. de Gou), voorzitter

w.g. (mr. P. J. v. d. Mark), secretaris

KNOB BELEIDSNOTA

HOOFDSTUK I

Naam en nadere begripsaanduiding

De geschiedenis en de verdiensten van de Nederlandse Oudheidkundige Bond (sedert 1949 „Koninklijk”) mogen bekend worden verondersteld. De Statuten zijn sedert de oprichting in 1899 enige malen gewijzigd, maar de kernbegrippen zijn onveranderd gebleven, te weten „Bond”, „Oudheidkunde”, „Monument”. Deze begrippen hebben in de loop der jaren evenwel in het taalgebruik een verandering ondergaan. Het is nodig, elk dezer begrippen nader te omschrijven.

a. „Bond”. Een „Bond” is een vereniging tot *verspreiding, bestrijding of uitvoering* van zekere denkbeelden in staat of maatschappij (Van Dale). In deze context betekent *verspreiding* het trachten nieuwe inzichten en ontwikkelingen ingang te doen vinden of, indien zij bestaan, deze te stimuleren. *Bestrijding* betekent het tegengaan van situaties, waarin zaken van oudheidkunde in hun voortbestaan worden bedreigd. Een bestrijding, die onzerzijds kan geschieden door het bevorderen van meningsvorming ten gunste van het bedreigde. Het *uitvoeren* impliceert het organiseren van activiteiten, zoals excursies, met een gericht doel.

b. „Oudheidkunde”. Ook de huidige betekenis van dit begrip is in het taalgebruik gericht op „zaken uit het verre verleden”. Het is duidelijk dat dit begrip in deze zin hier niet meer voldoet. Het dient breder te worden opgevat als een discipline met betrekking tot onderwerpen of voorwerpen van historisch belang, zowel in de museale, archeologische, archivalische en restauratiesfeer. De oudheidkunde heeft als werkterrein de roerende en onroerende monumenten, die tot ons culturele erfgoed behoren.

c. „Monument”. In de praktijk heeft het begrip „monument” een wijdere betekenis gekregen. Het gaat niet alleen om het geïsoleerde, representatieve gebouw, maar om een veelvoud van categorieën van bouwwerken, met hun inventaris, in hun stedenbouwkundige, landschappelijke en organische samenhang, alsook om voorwerpen.

HOOFDSTUK II

Doelstelling

a. Het is nuttig de Statuten uit 1909 en 1966 met elkaar te vergelijken.

(artikel 1 uit 1909)

Artikel 1. De Nederlandsche Oudheidkundige Bond is gevestigd te Amsterdam en stelt zich ten doel:

a. de bevordering van de gemeenschappelijke belangen van oudheidkundige verenigingen en openbare verzamelingen;

b. het bevorderen van eenheid in de regeling der verzamelingen en in de maatregelen in het belang der oudheidkunde door de besturen van verenigingen en beheerders van verzamelingen te nemen;

c. de medewerking tot behoud en goede verzorging van monumenten en belangrijke oudheden buiten de openbare verzamelingen;

d. het aankweken van den zin voor oude kunst en oudheidkunde in alle kringen der maatschappij.

(artikel 2 uit 1966)

Artikel 2. De vereniging stelt zich ten doel het verzamelen van kennis omtrent, het wekken en onderhouden van belangstelling en het bevorderen van de zorg voor de onroerende monumenten van de Nederlandse kunst- en beschavingsgeschiedenis in ruime zin.

Waren de Statuten uit 1909 meer gericht op de belangen van de bestaande oudheidkundige verenigingen en oudheidkamers en op het ontbreken van een doeltreffend instrument tot behoud en verzorging van monumenten, de Statuten van 1966 houden rekening met het bestaan van een Monumentenwet en van een uitgebouwd overheidsapparaat met betrekking tot de zorg voor oudheidkundige zaken. Zij accentueren het wekken van belangstelling en het bevorderen van de „zorg”. Door een wijziging van de Statuten in 1953 had de Bond intussen het exclusieve karakter van een organisatie van „vakmensen” verloren en staat hij open voor iedere belangstellende.

b. Huidige situatie. Vooral in de naoorlogse periode valt een sterk versnelde bouwactiviteit te constateren, waarbij het besef levend is geworden dat in zaken van stads- en landschapontwikkeling winst en verlies veel zorgvuldiger tegen elkaar moeten worden afgewogen. Bij het uitblijven van een aangepaste werkwijze leidt deze ontwikkeling onvermijdelijk tot een verarming van stad en land.

De Bond dient het onderzoek te stimuleren, dat zal resulteren in normen en richtlijnen voor een monumentenzorg „nieuwe stijl”. Het tot ontwikkeling brengen van een beredeneerde restau-

ratiekritiek is daarbij slechts één van de voorwaarden. Voorts dient de Bond voeling te houden met het eigentijdse bouwen en met de functie en de kwaliteiten daarvan.

Een soortgelijke ontwikkeling in de meningsvorming wordt ook vereist op het museale, archeologische en archivalische werkkterrein. Ook hier kan de Bond principiële ontwikkelingen en accentverschuivingen van algemene aard signaleren en gesprekken op gang brengen, waardoor alle betrokkenen gestimuleerd worden tot het formuleren van nieuwe criteria.

HOOFDSTUK III

Plaats en taak van de Bond

a. *Plaats*

Uit de hierboven geformuleerde, algemene doelstelling kunnen voor de Bond een aantal gespecificeerde taken worden afgeleid. Daarbij is allereerst de vraag op zijn plaats in welk opzicht de Bond zich onderscheidt van andere verwante verenigingen en stichtingen enerzijds en overheidsinstellingen, die met de zorg voor de roerende en onroerende monumenten zijn belast, anderzijds.

Principieel onderscheidt de Bond zich van beide groepen door zijn wetenschappelijke benadering vanuit een vrij en onafhankelijk standpunt. De werkwijze van de Bond berust niet zozeer op het incidenteel actie voeren (brandweerfunctie), als wel op het ontwikkelen van bedeneerde criteria, die bij incidenten als richtlijn kunnen worden gebruikt (brandpreventie-maatregelen). De Bond is bij deze meningsvorming een particulier initiatiefnemer en kan zich snel en direct tot de overheid, de belanghebbenden en de belangstellenden richten.

De Bond heeft een schakelfunctie. Hij verbindt de functies van de overheid, ook van lagere publiekrechtelijke lichamen, met die van wetenschappelijke instellingen, met die van actieve verenigingen en stichtingen en met initiatieven van particulieren — van deskundigen tot amateurs.

Daarbij fungeert de Bond als een trefpunt of forum, waar alle aspecten en steeds verdergaande specialismen gebundeld aan de orde komen. De huidige taak van de Bond is het bijeenbrengen van al de beoefenaren van de gespecialiseerde disciplines.

b. *Taak*

De Bond rekent tot zijn taak:

1. Het signaleren van braakliggend werkkterrein,

nieuwe tendenzen en nieuwe werkmethoden.

2. Het vermeerderen van kennis met betrekking tot (de zorg voor) roerende en onroerende monumenten.
3. Het vormen van een mening over deze zaken, o.a. door confrontatie van bestaande meningsverschillen.
4. Het activeren van de zorg, door
 - het ontwikkelen van een visie voor de toekomst, het formuleren van normen, het tot ontwikkeling brengen van restauratiecritiek.
 - het formuleren van critiek op (de motivering van) het beleid van de overheid ten aanzien van monumenten en de (wijze van) uitvoering daarvan.

c. *Uitoefening van de taak:*

1. door publicaties, zoals in het Bulletin en in een in de toekomst uit te geven Nieuwsbrief.
2. het organiseren van bijeenkomsten en excursies met een vooropgesteld thema of een objectgericht doel.
3. het verzamelen van documentatie, door de samenstelling van het Repertorium en de bundeling van particulier onderzoek en inventarisatie.

HOOFDSTUK IV

Middelen

De doelstelling, de plaats en de taak van de Bond, zoals boven geschetst, maken enige middelen noodzakelijk.

Tot voor kort kon de Bond in ruime mate gebruik maken van faciliteiten, die hem door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werden verleend, met name redactionele, administratieve en huishoudelijke hulp. Hier was in feite sprake van een verkapte subsidie.

Nu deze faciliteiten niet meer mogelijk zijn, is een opsomming van de vereiste middelen met de daaraan verbonden kosten (zie de hierbijgaande begroting), noodzakelijk.

1. *Huisvesting*

Het instellen van een administratief apparaat is onvermijdelijk. De Bond moet een bureau inrichten met adres en telefoon, waar de administratie van de Bondsactiviteiten worden gevoerd en het ledenbestand wordt bijgehouden. Deze werkzaamheden kunnen niet in een privéwoning worden verricht.

De vestiging dient een zekere continuïteit te hebben.

De bureauinrichting, ook voor het bergen van het Bondsarchief en de handbibliotheek, zal naar schatting een ruimte vergen van $\pm 25 \text{ m}^2$.

2. *Personeel*

Tot nu toe werd veel arbeid voor de Bond verricht in arbeidstijd, die uit andere hoofde werd gehonoreerd.

Een omvangrijke en regelmatig terugkerende, belangeloze inzet in vrije uren kan tegenwoordig niet meer worden geveerd, te meer niet wanneer daarvan het functioneren van een geheel apparaat afhankelijk is.

Er is dringend behoefte aan een gesalarieerde functionaris, bijgestaan door een administratieve hulp, die zowel voor het bestuur als ten behoeve van de redactie werkzaamheden verricht.

- a. Gedacht wordt aan een *functionaris*, die de administratie voert, redactie-werkzaamheden verricht, het Repertorium voorbereidt, de documentatie bundelt en de contacten met de buitenwereld opbouwt en onderhoudt (schaal 112–130).
- b. *een administratieve kracht* voor de correspondentie, de telefonische contacten en de voortdurende bereikbaarheid van het bureau (tot schaal 18).
- c. *een hoofdredacteur* voor het Bulletin.
De Bond ziet in deze functionaris een persoon, die slechts een compensatie ontvangt boven een vast inkomen uit andere hoofde (circa f 200,— per maand).

3. *Publicaties*

- a. Het *Bulletin* verschijnt thans in een oplage van 2500 exemplaren, in vijf afleveringen per jaar.

De kosten van elke aflevering worden geraamd op rond f 20 000,—.

- b. Het ligt in het voornemen het orgaan via een goedkoper procédé te doen drukken, waardoor het mogelijk zal worden tevens een frequent verschijnende *Nieuwsbrief* uit te geven. Vanwege de bestaande bindingen met de huidige drukker zal dit de eerstkomende tijd niet wel mogelijk zijn.

- c. Het *Repertorium* is tot nu toe met geldelijke steun van Z.W.O. uitgegeven. De onder 2a. genoemde functionaris zal met de voorbereiding van de nieuwe delen worden belast. Het ligt in de bedoeling de nieuwe situatie, waarin de Bond zal gaan functioneren, in te doen gaan in de loop van het jaar 1977.

MEDEDELING

Regionale excursie

Op vrijdagmiddag 22 april a.s. zal een bezoek gebracht worden aan het aannemersbedrijf Woudenberg te Ameide.

Belangstellenden kunnen zich tot 25 maart a.s. opgeven bij mevr. drs. M. A. Prins-Schimmel, Driewegenweg 53, Putten (Gld.).

Zij, die aan de exkursie wensen deel te nemen, zullen, na opgave, nadere informatie ontvangen.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

GRONINGEN

Enum (Gem. 't Zand)

Op de kruin van de *c.* 7 m hoge, imposante doch door afgravingen deerlijk verminkte dorpswierde van Enum verheft zich een uit rode kloostermoppen van het formaat $29 \times 15 \times 8$ à 9 cm opgemetseld zaalkerkje. Het telt twee traveeën en is naar het Oosten rechtgesloten. De toren werd eerst twee eeuwen geleden aan het kerkje toegevoegd. De klokkenstoel is gedateerd 1789 terwijl de toren op twee gebrandschilderde ruitjes, gedateerd 1773(?), nog niet voorkomt, daarentegen wél een dakruiter. De luidklok is gedateerd 1410 zodat men zich vóór het bouwen van de toren wel zal hebben beholpen met een vrij op het kerkhof staand klokhuis.

In verband met de herstelwerkzaamheden werd in de maand april van het jaar 1976 buiten de kerk enig graafwerk verricht. Daarbij kwam buiten de huidige koorsluiting de fundering van een half rond-gesloten, ten opzichte van het schip iets versmalde absis te voorschijn. Blijkens inscripties, in de buitenzijde van de huidige oostelijke sluitmuur gebikt, kwam deze in het jaar 1845 tot stand.

Het kerkship bezit, binnenwerks gemeten, een lengte van *c.* 16,50 m bij een breedte van ruim 8 m. In weerwil van de zeer vervallen en verminkte toestand van het gebouw sluiten de sporen der oorspronkelijke vensters in de beide zijmuren, alsmede de daarin aan de buitenzijde nog zichtbare resten van spaarvelden, afgescheiden door lisenen of muurdammen, benevens de aftekeningen van de oorspronkelijke toegangen in de westgevel zowel als zuidelijke zijmuur van het schip een datering in het laatste kwart van de 12de eeuw geenszins uit. Opvallend is tevens de naar verhouding aanzienlijke muurdikte — gemiddeld niet minder dan 95 cm. Mogelijk hangt deze zwaarte samen met de voormalige aanwezigheid van stenen gewelven, ofschoon daarvan thans geen aanzetten meer zichtbaar zijn.

Aanwijzingen tot het bestaan van een nog oudere kerk ter plaatse werden niet verkregen, ofschoon hiertoe in een verder stadium van de restauratie nog een laatste poging zal worden ondernomen.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

Voorheen Noorddijk Middelbert (Gem. Groningen)

De tot voor kort geheel onder de pleister gesmeerde, Ned. Herv. kerk te Middelbert maakte zulk een onaanzienlijke indruk dat zij niet eens werd opgenomen in het *Kunstreisboek voor Nederland*. De opstellers van de *Voorlopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, XL, *De provincie Groningen*, verschenen in 1933, durfden bij hun datering van het bouwwerk niet verder te gaan dan „wellicht in oorsprong middeleeuwsch”. Mogelijk hadden zij er vóór het jaar 1905, toen het muurwerk onder de cementkoek verdween, iets meer van durven zeggen. In ieder geval kan men dit thans wél, nu de pleister weer is verwijderd en een ingrijpende restauratie het gebouw van de dreigende ondergang heeft gered.

Gebruik makende van de geboden gelegenheid, vond in de maand april van het jaar 1976 binnen de muren van het eenbeukige, driezijdig-gesloten zaalkerkje een onderzoek met de spade plaats, dat in september van hetzelfde jaar kon worden vervolgd door belangwekkende waarnemingen aan de buitenzijde der funderingen. Hierbij is komen vast te staan dat de kerk in twee fasen moet zijn ontstaan en eerst in het jaar 1731 de huidige, ingebouwde toren verkreeg. Daarbij werd tevens de gehele westgevel vervangen, welke echter op de fundering van de oorspronkelijke westgevel bleef rusten.

De oostelijke helft van de kerk kwam het eerst tot stand en is opgetrokken uit rode kloostermoppen van het formaat $9 \times 15 \times 32$ cm. Naar het Oosten werd het bouwwerk half-rond afgesloten, welke sluiting mogelijk bij dezelfde verbouwing als die waarbij de toren verrees werd vervangen door de huidige, driezijdige sluiting. Ook nu weer werd de oude fundering wederom benut. Sporen van een westelijke sluitgevel van de kerk in haar eerste bouwfase ontbraken ten enenmale zodat deze wellicht voorlopig met een houten wand gedicht is geweest, totdat met de bouw van de westelijke helft werd aangevangen. De steenformaten in beide helften van het kerkgebouw in zijn uiteindelijke staat vertonen geen verschil zodat het tijdsverschil tussen de voltooiing van het oostelijke gedeelte en de aanvang der bouwwerk-

zaamheden van het aansluitende westelijke gedeelte niet groot geweest kan zijn.

De aansluiting der zijmuren van beide kerkhelften vertoont aan de binnen- zowel als buitenzijde een duidelijke verspringing, zodat de westelijke helft ongeveer een halve muurdikte aan beide zijden ten opzichte van de oostelijke helft binnenwaarts wijkt. Naar de oorzaak van deze zonderlinge aanhechting kan men slechts gissen. Mogelijk schuilde de oorzaak in de wijze waarop de kerk werd gefundeerd. In verband met de veenlagen in de ondergrond was het nodig een reeks van gemetselde klippen of „stipen” tot op de onderliggende zandbodem uit te graven en daartussen grondbogen te slaan. Bij de uitbreiding van de kerk werden de nieuwe klippen en grondbogen niet in het verlengde van de oude aangelegd maar iets meer naar binnen terwijl de oude en nieuwe gedeelten niet alleen in verticale richting met elkaar werden vertand maar over een afstand van *c.* 1,75 m ook in de lengterichting van het muurwerk langs elkaar grepen, bij wijze van een bajonetsluiting.

Voor het overige hebben wij het grondbogenstelsel bij verscheidene middeleeuwse bouwwerken in „woldstreken” van Groningerland vaker aangetroffen. In sommige gevallen, zoals te Middellert en te Slochteren, is ten gevolge van vereningen, akkerbouw en andere menselijke bedrijvigheid het veendek verdwenen, met uitzondering van oude woonerven en kerkhoven. Hierdoor kwamen deze terreinen ten opzichte van de omringende velden steeds hoger te liggen en kregen zelfs het karakter van terpjes, waarvoor deze verhevenheden dan ook ten onrechte soms versleten zijn. Lag een dergelijk kerkhof uiteindelijk als een vrij steile bult in het landschap zo ontstond de neiging deze enigszins te egaliseren, waarbij de bovenkanten van de grondbogen in het zicht kwamen. Daar de constructie hierop allerm minst was berekend traden onvermijdelijke breuken op en zijn ingrijpende maatregelen nodig de instorting van dergelijke monumenten te voorkomen.

De zijmuren van de oostelijke helft van het kerkje te Middellert rustten ieder op twee grondbogen, de absis nog weer eens op vier. De zijmuren van de westelijke eveneens ieder op twee, de westgevel op één.

De lengte van de oostelijke kerkhelft bedroeg, binnenwerks gemeten, met inbegrip van de absis, *c.* 14,75 m, de breedte 7,75 m. De westelijke helft idem 14,75 m, bij een breedte van *c.* 7 m.

Het opgaande muurwerk biedt weinig aankno-

pingspunten tot een nauwkeurige datering. De vorm van de koorsluiting zou op de 13de eeuw kunnen wijzen, temeer daar aan de buitenzijde van de fundering nog aanwijzingen bestonden tot de aanwezigheid van uitgemetselde lisenen, welke de buitenzijde van de absismuur met zeven vakken verlevendigden. Aan de zijmuren schijnen dergelijke lisenen te hebben ontbroken. Evenmin werden sporen teruggevonden van schalken in het inwendige van de kerk zodat deze wel geen gemetselde gewelven rijk zal zijn geweest, met uitzondering wellicht van de koornis. In het oostelijke gedeelte tekenen zich voorts nog de sporen af van twee voormalige, tegen over elkaar gelegen toegangen, met halfronde togen afgedekt. Eenzelfde vormgeving vertonen de zichtbare resten van het enige zichtbare venster in de noordmuur van het koorgedeelte, waarin tevens een hagioscoop werd uitgespaard tijdens de bouw.

De oorspronkelijke vensters, in de bovenste helft van de noordelijke zijmuur van de westelijke kerkhelft nog herkenbaar, bezitten daarentegen een gedrukt toog als afdekking terwijl de oorspronkelijke toegang naar het kerkschip in de zuidelijke zijmuur — tevens de enige — weer hetzelfde karakter vertoont als de beide toegemetselde doorgangen in het oostelijke gedeelte van de kerk. Al met al pleiten deze bijzonderheden toch wel voor een datering, gelijk door ons verondersteld, waarbij wij geneigd zijn de voorkeur te geven aan de eerste helft van de 13de eeuw.

Op korte afstand ten Oosten van de aanhechting der beide kerkhelften werden de resten van een rollaag in de bodem teruggevonden, als was hier eenmaal een scheiding aangebracht geweest tussen schip en koor. Achter deze rollaag kwamen twee ingekorte, rood-zandstenen sarcofaagdeksels te voorschijn, aan weerszijden van de middenas dwars op de richting daarvan, met hun brede zijden dicht tegen de beide zijmuren gelegd. Blijkens de daarin gekapte vijf kruisjes zullen deze zerken tot altaarstenen hebben gediend, welke men indertijd uit piëteit ter plaatse in de bodem zal hebben laten verzinken, in stede te vernielen of elders te deponeren. Van het hoofdaltaar werd geen enkel spoor meer teruggevonden. Evenmin deden zich verschijnselen voor waaruit zou kunnen worden afgeleid dat aan de 13de eeuwse kerk nog een oudere vooraf moet zijn gegaan.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

Noordhorn (Gem. Zuidhorn)

In de nazomer van het jaar 1975 werd het in-

wendige der Ned. Herv. kerk te Noordhorn aan een oudheidkundig bodemonderzoek onderworpen, zulks binnen het kader der herstelwerkzaamheden.

Op het eerste gezicht heeft deze zaalkerk met haar rechte koorsluiting weinig opmerkelijks te bieden, al verraadt het opgaande werk duidelijk zijn 13de eeuws karakter. Is de kerk opgetrokken uit frisse, rode kloostermoppen, de toren is vermoedelijk even oud als de daarin opgehangen luiddklok, gedateerd 1774. Tijdens het graafwerk bleek dat de huidige, oostelijke koormuur de oorspronkelijke is. Deze sluitmuur bevat twee hoge, doch smalle vensters en is aan de buitenzijde verlevendigd met spaarvelden, opgevuld met sierlijke, bakstenen vlechtingen. Tegen de buitenzijde van de beide zijmuren aangebrachte lisenen verdeelden deze ieder in drie velden. Inwendig corresponderden deze lisenen met schalken, welke drie gemetselde gewelven zullen hebben ondersteund. De plaatsing van de beide oorspronkelijke vensterparen, tegen over elkaar, steeds in iedere travée in de zijmuren aangebracht, hield met de aanwezigheid van deze gewelven rekening. De meest oostelijke der drie traveeën bezat een iets verhoogde vloer en zal als koorruimte afgeschut geweest zijn. Resten van andere funderingen, tegen de binnenzijde van de zijmuren aangetroffen, kunnen worden opgevat als overblijfselen van twee nevenaltaren, aan weerszijden van de kooropgang. Van het hoofdaltaar was geen spoor meer in de bodem achtergebleven.

Getuige de teruggevonden onderbouw was de kerk in eerste aanleg korter dan de huidige. De plaats van de oorspronkelijke Westgevel strookte voor het overige met de reeds vermelde indeling van het kerschip in drie, overwelfde traveeën. In deze vorm bezat de 13de eeuwse zaalkerk een lengte van *c.* 23 m, bij een breedte van *c.* 8,25 m buitenwerks gemeten.

Tegen de oorspronkelijke Westgevel werd vervolgens een toren geplaatst, wederom uit kloostermoppen opgetrokken en niet te verwarren met de huidige toren, welke zowel breder als hoger werd dan de voorafgaande. Ofschoon de fundering van de eerste toren in 1474 volledig werd uitgegraven en met puin aangevuld kon worden vastgesteld dat deze, buitenwerks gemeten *c.* 5 meter in het vierkant mat.

Nadat de nieuwe toren gereed gekomen was en de oude westgevel afgebroken verlengde men het schip zodanig dat de toren met zijn oostmuur de westelijke begrenzing van het schip ging uitmaken, dat door deze operatie *c.* 3 m langer werd.

Men bracht in de verlengde zijmuren van het schip tevens nieuwe toegangen aan, waarna de oorspronkelijke werden dichtgemetseld. Voor het overige kan men meer naar het oosten nog een stel dichtgemetselde doorgangen in de zijmuren opmerken, alsmede twee hagioscopen.

Een binnen de kerk opgegraven, uit tufsteen gehouwen, vrij primitief kapiteeltje is wellicht afkomstig uit de eerste toren en rustte op een zuiltje van een gekoppeld venster.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

Noordlaren (Gem. Haren)

Herstelwerkzaamheden boden in het voorjaar van 1976 de mogelijkheid tot een beperkt oudheidkundig bodemonderzoek binnen de muren van de Ned. Herv. kerk te Noordlaren. Mogelijk werd het oude Hondsrug-dorp Laren reeds bij de instelling van de immuniteit van de stad Groningen in het jaar 1040 op een vrij willekeurige manier door een rechte lijn in tweeën verdeeld, welke lijn ook nu nog de provinciegrens tussen Drente en Groningen vormt. In ieder geval behoren alle parochiekerken binnen de bisschoppelijke praefectuur van Groningen in later tijd aan de persona van de Groningse St.-Maarten en daar maakt Noordlaren geen uitzondering op. Blijkens speurwerk van plaatselijke oudheidkundigen was de parochiekerk van Noordlaren gewijd aan de H. Bartholomaeus, in het Noorden des lands een zeer zeldzame patroon.

Tot de parochie Noordlaren behoorde tevens Glimmen alsmede Wolfsbergen, waar een kapel stond welke in 1282 tot parochiekerk werd verheven. De parochianen van Zuidlaren, waaronder ook Midlaren viel, waren in het jaar 1565 daarentegen nog verplicht bij te dragen „in den kerckmuir van Anloe” zodat hun kerspel uit dat van Anlo moet zijn afgesplitst.

De kerk van Noordlaren ligt aan de uiterste periferie van het dorp, aan de oostzijde van de Lageweg, een noord-zuid lopende verbinding welke de overgang markeert van de boomrijke Hondsrugflank naar de uitgestrekte grasvlakten van het Hunzedal. Zal deze weg slechts bij uitzonderlijk hoge standen van de Hunze onbruikbaar geweest zijn, men koos als kerkstede een terrein dat weliswaar op de overgang van de drogere naar de nattere gronden lag maar toch hoog genoeg — ruim 3 meter boven N.A.P. — dat hier wel nimmer overstromingsgevaar te duchten viel. De ondergrond bestaat uit dekzand, dat geleidelijk in oostelijke richting afdaalt naar de Hunzebeddinge. Binnen de kerkmuren werden

in de door het grafdelven niet al te zeer verstoorde gedeelten sporen van podsolvorming waargenomen. Dit zou er op kunnen wijzen dat het kerkterrein tot op het moment dat de eerste kerk werd gebouwd met heide was begroeid, in ieder geval niet tot akkerland benut, noch met huizen bezet. Kerkbouw op heidegrond werd trouwens bij verscheidene andere middeleeuwse Drentse kerken opgemerkt: Diever, Norg, Rolde, Sleen, Vries en Zuidlaren. Ligging aan de rand van middeleeuwse dorpen is in Drente eerder regel dan uitzondering. Blijkbaar ontbrak het aan voldoende ruimte in de kern van deze dorpen, vormden de bezitsverhoudingen een beletsel kerk en kerkhof midden in het dorp plaats te ruimen of wenste men daar geen akkerland aan op te offeren. In de voorafgaande eeuwen was men er voor het overige ook al steeds aan gewend geweest de grafvelden en heiligdommen niet naast de deur te hebben, al willen wij hiermede nog niet beweren dat kerk en kerkhoven bij voorkeur op plaatsen van voorouderverering, „fana”, „delubra” of hoe deze heidense heiligdommen ook maar genoemd mochten worden, gesticht werden — in tegendeel. Wel bleef men de heidense grafvelden ook na de kerstening trouw, totdat er op een niet ál te bezwaarlijke afstand der nederzettingen een kerk met kerkhof kwam waarop voortaan de doden hun laatste rustplaats vonden. Het onderzoek te Noordlaren geschiedde van 3 tot 16 april 1976. Tot 1975 was de kerk onder een pleisterkoek gesmeerd, een voorziening uit het jaar 1874, toen het bouwwerk een even ingrijpende als hardhandige herstelbeurt had ondergaan.

Het opgaande werk laat uitkomen dat het schip jonger is dan het ten opzichte van het schip versmalde, rechtgesloten koor. Ook de zadeldaktoeren, althans de onderste geledingen daarvan, moet er al hebben gestaan voordat het kerkschip verrees. Toch kunnen de drie bouwfasen niet al te ver uiteen liggen en hebben deze stellig vóór de 14de eeuw hun beslag gekregen. Alle drie onderdelen zijn uit rode kloostermoppen opgetrokken, waarvan echter de formaten zowel als de tinten verschillen, conform de onderdelen waarbij de steen werd toegepast. In alle drie gevallen tevens in kettingverband, met dien verstande dat de kern van het muurwerk uit gietwerk bestaat, samengesteld uit veldkeitjes en kalkmortel. Dergelijke keitjes zijn eveneens verwerkt in de funderingen van het koor en de toren, in mindere dichtheid onder het kerkschip, dat ook minder diep gefundeerd werd. Men groef daartoe in de

zandbodem een cunet uit, in dwarsdoorsnede wigvormig, en vulde dit vervolgens weer met kei-steentjes op. Hoekpunten, zoals onder de triomfboog tussen koor en schip, evenals onder de toren, werden extra verstevigd met forse zwerfstenen.

Het opgaande werk van het koor onderscheidt zich van de toren, maar vooral van het schip, door de buitengewoon sierlijke uitvoering terwijl ook de gebezigde baksteen een zeer fraaie kleur en afwerking bezit. Ofschoon het koor het oudste deel van de kerk vormt zijn de formaten van de licht-rood getinte stenen kleiner dan die van schip en toren — $7,5 \times 15 \times 29$ cm. Blijkens de teruggevonden aanzetten van muraalbogen was het voorheen met meloengewelven overkluisd, mogelijk conform de nog bestaande situatie in de Ned. Herv. kerk van het naburige Haren, waar de gewelven boven het koor nog voorhanden zijn en ook het koor ten opzichte van het schip versmalde is, met een rechte sluitmuur. In de noordelijke zijmuur tekent zich bij de bouw reeds aangebrachte priesteringang af met haar zeer bescheiden afmetingen. Tevens een inmiddels weer geopend venstertje dat eveneens tot de oorspronkelijke aanleg behoort en waarmede rekening is gehouden bij het slaan der gewelven. Een gelijkvormig venstertje werd in de sluitmuur van het koor teruggevonden. De vormgeving van deur en vensters laat de veronderstelling toe dat het koor circa het jaar 1200 werd voltooid. Treffend zijn wel de minuscule afmetingen van het geheel, waarbij het koor inwendig een vierkant van amper 5 meter beslaat.

De zadeldaktoeren vertoont over de onderste beide verdiepingen ter versiering van de buitenwand aan drie van de vier zijden spaarvelden, naar Romaanse trant aan de bovenzijde afgedekt met op kraagsteentjes rustende rondboogjes. De baksteenformaten zijn $8,5 \times 15,5 \times 30,5$ cm. Van oudsher heeft de toren steeds een westelijke doorgang bezeten, hetgeen in het noorden des lands gedurende de Romaanse periode geen regel was. Een verschijnsel dat samenhangt met de voorkeur tot het plaatsen der toegangsdeuren in de zijmuren van de kerk, niet in de westgevel.

Wat het kerkschip betreft, uit de fundering zowel als het opgaande werk valt af te leiden dat het zowel tegen het koor als de toren werd aangebouwd. De baksteenformaten variëren: $8 \times 14/14,5 \times 30/32$ cm. Ook de kleur van de stenen is niet egaal en heeft een neiging tot paars-rood, hetgeen op hogere baktemperaturen wijst dan gestookt bij het vervaardigen van de zo fraaie partij steen van het koor. Voor het overige is het

koor op een gegeven tijdstip met enige lagen baksteen verhoogd van dezelfde hoedanigheid als bij het kerkschip gebezigd. Mogelijk houdt deze verhoging verband met het slaan der gewelven boven het koor, zodat deze eerst naderhand zouden kunnen zijn aangebracht, ten tijde van de bouw van het schip. In de 15de eeuw werden de meloengewelven weer verwijderd en vervangen door de huidige kruisribgewelven, waartoe het koor andermaal moest worden verhoogd.

Het schip heeft nog in de 13de eeuw ingrijpende herstellingen ondergaan, hetgeen vooral aan de zuidelijke zijmuur duidelijk is te zien. Halverwege de noordelijke zijmuur werd voorts aan de binnenzijde de voeting van een muurstijl opgedolven welke in verband kan worden gebracht met elders in het opgaande werk waar te nemen eigenaardigheden, als had de bedoeling voorgezet het kerkschip met twee meloengewelven te overspannen. Men krijgt daarbij de indruk dat deze gewelven er nimmer gekomen zijn en men daar van af zag, ofschoon er reeds een begin mee was gemaakt.

De geconstateerde 13de eeuwse herstellingen, gevoegd bij de onvoltooid gebleven overwelling van het schip, deden bij de heer H. G. de Olde uit Zuidlaren de vraag rijzen of het ook de kerk van Noordlaren geweest kon zijn welke in het voorjaar van 1231 tijdens een strafexpeditie der Groningers tegen Drenten in brand werd gestoken. Gewoonlijk nam men aan dat dit de kerk van Zuidlaren was geweest.

In ons verslag over de opgravingen in de kerk van Zuidlaren (*Archeologisch Nieuws*, 1973, kol. 114-117) spraken wij er onze verwondering over uit dat aan de bestaande kerk, kort voor het jaar 1264 opgetrokken uit helder-rode baksteen, betrokken uit de steenovens van de abdij te Aduard, geen ouder bouwwerk vooraf bleek te zijn gegaan. Evenmin werden sporen van brand of verwoesting in de ondergrond waargenomen. De in 1231 in brand gestoken „ecclesia” kon hier in ieder geval niet hebben gestaan.

De kerk van Noordlaren bestond in 1231 daarentegen wél, in hoofdtrekken zelfs in de gedaante welke zij ook thans nog vertoont terwijl er in de 13de eeuw aanzienlijke schade werd hersteld en de gewelvbouw gestaakt.

Nu schrijft een wél-ingelichte tijdgenoot, vermoedelijk een inwoner van de stad Groningen, die de bisschop van Utrecht zeer was toegedaan, in de *Narracio* hoe de Groningers, bijgestaan door een legertje Hunsegoërs, in het voorjaar van 1231 de Drenten en Filvelgoërs achtervolgden

nadat deze vergeefs het beleg voor de stad hadden geslagen. Zij vonden een „novum castrum prope Nutspete”, ook wel geschreven „Mitspete”, op hun weg, dat zij voorlopig ongemoeid lieten, om vervolgens het grondgebied van Laren binnen te dringen, al plunderend en brandend, de kerk inclusief: „totum Lare cum ecclesia combusserunt”. Er staat dus niet bij of het nu de kerk van Noordlaren dan wel Zuidlaren was. Aangezien Noordlaren tot de bisschoppelijke praefectuur van Groningen behoorde en daarmee, evenals de stad Groningen, losgemaakt van de oude „pagus” Drente, zou men zich kunnen voorstellen dat dit dorp verschoond bleef van de actie tegen de Drenten, in tegenstelling met Mid- en Zuidlaren. De vermelding van het „castrum” te Nutspete, dat ongetwijfeld aan de heirweg tussen Laren en Groningen lag, kan er niettemin op wijzen dat ook Noordlaren de partij der Drenten had gekozen. Er wordt echter ook verteld dat er op de dag van de inval een grote menigte niets vermoedende marktbezoekers in Laren was samengestroomd, „ob nundinas”, waardoor er talrijke paarden, vee en ander gedierte door de Groningers werden buitgemaakt en naar de stad meegevoerd. Weliswaar is de befaamde Zuidlaarder paardenmarkt eerst sinds 1633 als herfstmarkt ingesteld terwijl de inval in het voorjaar geschiedde maar ook vóór 1633 kende Zuidlaren reeds jaarmarkten, zowel in het najaar als in het voorjaar. Toch behoeft de vermelding van de markt in 1231 op zichzelf geen bewijs te zijn dat er in 1231 reeds een kerk te Zuidlaren stond. De eerste kerk aldaar kan derhalve eerst in 1264 zijn verrezen en het feit dat aan de huidige kerk geen secundair materiaal is verwerkt doch uitsluitend de moppen van uitstekende kwaliteit, betrokken van Aduard — in ruil voor turf land te Everdeswolde in de nog niet ontgonnen Hunzemoerassen — schijnt daar ook wel voor te pleiten.

Het koor heeft aanvankelijk een lemen vloer bezeten, waarover later een plaveisel werd gelegd van gebakken plavuizen. De oudste ter lengte en dikte van een halve kloostermop, de latere met afmetingen van 20 × 20 × 4 cm. Ook in het schip kwamen hier en daar fragmenten van deze plavuizenvloeren te voorschijn. Ter opvulling werden trouwens bovendien op hun vlakke zijden neergevlijde kloostermoppen toegepast. Van het hoofdaltaar in het koor was nog slechts de grondverbetering onder de voeting aanwezig, bestaande uit een rechthoekige ingraving, opgevuld met veldkeitjes en kalkmortel. De altaarplaat moet tegen de sluitmuur van het koor zijn aange-

drukt geweest. In de oksels van schip en koor, aan weerszijden van de triomfboog en met de oostelijke uiteinden geplaatst tegen de oostelijke sluitmuren van het kerschip, kwamen de bakstenen voetingen van twee neven-altaren te voorschijn. Dergelijke bij-altaren op dezelfde plaats hebben wij in talrijke middeleeuwse kerken in de stad Groningen zowel als op het omringende platteland aangetroffen en komt elders in ons land voor.

De zijmuren van het koor zetten zich in de ondergrond van het schip niet voort. Evenmin vertoonden de westelijke uiteinden van bedoelde zijmuren sporen van bekapping maar waren netjes afgemetseld. Hiermede verviel de hypothese dat het koor ooit het oostelijke uiteinde van een even breed zaalkerkje kon zijn geweest, waarvan de westelijke helft moest worden gesloopt om plaats te maken voor het huidige schip. Maar op welke wijze had het koor dan wél zijn westelijke afsluiting gekregen, eer het schip tot stand kwam? Sporen van een westelijke sluitgevel ontbraken al evenzeer. Hoogst waarschijnlijk schuilt de oplossing van het raadsel in het bestaan van een houten kerkje, tegen welks westelijke uiteinde gedurende een bepaalde periode de huidige toren werd gebouwd, gelijk het bestaande koor tegen het oostelijke uiteinde.

Deze merkwaardige situatie kan het gevolg zijn geweest van ontoereikende middelen, samen met het bakstenen koor ook een bakstenen schip op te trekken. Ook kan men er prijs op hebben gesteld de houten kerk zolang mogelijk te blijven gebruiken en om deze reden de bouw van de bakstenen kerk in fasen uitvoerde. Bij sommige opgravingen in Friese dorpskerken is ons gebleken dat men ook tufstenen kerken zo lang mogelijk liet staan terwijl men bezig was daaromheen een grotere, bakstenen kerk op te trekken. Uiteraard wenste men de erediens niet zonder uiterste noodzaak te onderbreken. Inderdaad werden binnen het kerschip de paalkuilen teruggevonden van een houten bouwwerk, waarvan de plattegrond en orientatie precies strookten met die van het huidige kerschip. De paalkuilen gaven het beloop aan van twee rijen posten, evenwijdig aan elkaar in de richting oost-west gesteld met een tussenruimte van circa 6 meter, de afzonderlijke paalkernen steeds juksgewijs tegen over elkaar. Helaas beletten de bestaande kerkmuren zowel als de onderbouw van het orgel de plattegrond van het houten bouwwerk volledig te ontgraven zodat met slechts vier paaljukken genoeg genomen diende te worden.

Het houten kerkje is ongetwijfeld drieschepig geweest zodat de ruimte tussen de beide paalrijen er het middenschip van uitmaakte.

Een tufstenen bouwfasen tussen hout en baksteen heeft de Noordlaarder kerk niet gekend. Het overslaan daarvan is ons in Drente al vaker opgevallen, zoals bij de kerken te Rolde, Peize en Sleen. Te Odoorn heeft men zich weten te behelpen met bezaagde zwerfkeien, hetgeen bij wel meer Drentse kerken zal zijn geschied. Dergelijke bouwsels zijn immers in het geheel niet zeldzaam in de aangrenzende kuststreken van Oost-Friesland, Jeverland en Butjadingen, zowel op de terpen als op de zandgronden en in de woldstreken. Deze toepassing is juist voor de 13de eeuw kenmerkend.

Voor het overige moeten houten kerken in het noorden des lands nog vrij talrijk geweest zijn. Zo bezat het in 1215 vanuit Aduard gestichte nonnenkloostertje te Essen bij Groningen nog een houten kapel: „omnia enim lignea sunt, altare scilicet, cadelabrum, parietes”. In 1261 begon men met de bouw van een stenen kapel in het nonnenklooster te Romerswerf bij Jukwerd, ter vervanging van een „lignea ecclesia”. Nog in het jaar 1491 moet de parochie van Lúnjeberd bij het latere Heerenveen het stellen met een „houten tzercka”. Maar deze stond ook in een arm dorp en wellicht was dit houten kerkje de laatste der Mohikanen.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

LITERATUUR

Quedam Narratio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis alijs, ed. C. Pijnacker Hordijk, Utrecht 1888, 81–82.

I. H. Gosses, *De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente*, Groningen 1941, 35 ss.

E. J. Werkman, „Het tijdstip van de Zuidlaarder markt”, *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 1952, 23 ss.

H. E. Grommers, „Wold en Go”, *Groningse Volksalmanak*, 1961, 85 ss.

J. K. de Cock, „Wold”, *Ibidem*, 1963, 3 ss.

G. Overdiep, „Mitspete of Nutspete”, *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1963, 241 ss.

H. T. Waterbolk, „De oorspronkelijke structuur der Drentse zanddorpen”, *Archeologie en Historie, Feestbundel H. Brunsting*, Bussum 1973, 429 ss.

Over houten kerken en het bezigen van bezaagde zwerfkeien als bouwmetaal in de Friese kuststreken, vgl. H. Halbertsma, „De kroniek van de Witherenabdij „Mariendal” te Lidlum”; Een bron voor de kennis der Friese bouwkunst in de Middeleeuwen, *Berichten R.O.B.*, V, 1954, 94 ss., in het bijz. p. 133–135. Over middeleeuwse kerkstichtingen en houtbouw in de Friese veenontginningen, Id., „Bornego; Bijdrage tot de oudste

geschiedenis van het Neder-Boornegebied", *Berichten R.O.B.*, XII–XIII, 1962–1963, 210 ss., in het bijz. p. 225. Het langer in gebruik blijven van houten kerken in de zand- en veenstreken dan in de terpengebieden van Noord-Nederland heeft zijn weerspiegeling gevonden in de kerkopgravingen.

Vlagtwedde (Gem. Wedde)

In aansluiting op het onderzoek in de kerk van het naburige Wedde kon in de herfst van het jaar 1975 een steekproef worden gedaan naar de bouwgeschiedenis der Ned. Herv. kerk te Vlagtwedde. De „ecclesia" van „Vlachtwedde" paradeert in de lijst der parochiekerken welke de abdij te Corvey aan de Wezer omstreeks het jaar 1100 in Westerwolde bezat. Evenals te Wedde dateert het kerkschip uit de 13de eeuw. Het betreft een zaalkerk, opgetrokken uit rode kloostermoppen ter breedte van *c.* 6,75 m, binnenwerks gemeten. Oorspronkelijk bezat deze kerk een rechtgesloten koorwand en mat een lengte van *c.* 24 m, binnenwerks gemeten. De kerk was onderverdeeld in vijf traveeën, waarvan de meest oostelijke door een rollaag van de overige vier was afgescheiden. Hoogstwaarschijnlijk bezat de kerk in deze vorm reeds gemetselde gewelven, over iedere travee één. Een toren was de kerk niet rijk. De huidige werd eerst in het jaar 1863 gebouwd, ter vervanging van een klokkhuis dat tot dusverre aan de noordzijde van de kerk als een vrijstaand bouwwerk op het kerkhof had gestaan.

Omstreeks het jaar 1500 of kort daarna werd de kerk verlengd met de huidige, driezijdig gesloten koorpartij. Bij dezelfde gelegenheid werden de huidige kruisgewelven over koor en schip geslagen.

Binnen de muren van het schip bleken op enkele plaatsen nog de resten van een vloer waard te zijn gebleven, samengesteld uit op hun vlakke zijden in kruis- dan wel in keperverband neergeveld. Helaas gedoogden de omstandigheden niet de kerk over haar volle uitgestrektheid tot op de vaste zandbodem te ontgraven zodat wij in het ongewisse bleven over eventuele voorgangers van de 13de eeuwse kerk. Evenmin als te Wedde werd enig brok tufsteen teruggevonden.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

Warfum (Gem. Warfum)

De restauratie der Ned. Herv. kerk te Warfum bood slechts weinig mogelijkheden tot oudheidkundig bodemonderzoek aangezien het meubilair moest blijven staan en de werkzaamheden ook anderszins niet toelieten de grond binnen de kerk tot een bepaalde diepte tijdelijk te verwijderen.

Zodoende moest worden volstaan met een enkele profielsleuf, dwars op de noordelijke zijmuur van het kerkschip, welke op 2 juni 1976 werd ingemeten.

De huidige kerk beslaat met het voormalige kerkhof het hoogste deel van de dorpswierde zodat de kerkvloer op 6,27 m boven N.A.P. ligt. De pleisterkoek, welke de ongerechtigheden van het opgaande muurwerk met de mantel der liefde pooft te dekken, maakt het navorsen der bouwgeschiedenis er niet eenvoudiger op. Niettemin wekken twee vensters, in iedere zijmuur één, de indruk dat men met resten van een 13de eeuwse bouwwerk te doen heeft, waaraan het vijfzijdig-gesloten koor een latere toevoeging moet zijn terwijl de toren eerst uit het jaar 1638 stamt.

Niettemin bleken beide zijmuren tot op een bepaalde hoogte uit tufsteen te zijn opgetrokken, althans wat het schip betreft. Secundair gebruik is hierbij allerminst uitgesloten en met deze mogelijkheid lijken ons de bevindingen met de vermelde sleuf vooralsnog wel het beste in overeenstemming te kunnen worden gebracht.

De voeting van de bestaande noorder zijmuur rustte aan de binnenzijde namelijk op afwisselend in een daartoe in het terplichaam uitgegraven cunet aangebrachte lagen klei, tufsteengruis, kalkmortel alsmede, in de bovenste lagen, partikeltjes baksteen. Het eigenaardige was bovendien dat de tufsteengruisbaan veel verder binnen de voeting werd aangetroffen dan uit bouwkundige noodzaak wel te verklaren viel — niet minder dan een meter. Het in doorsnede naar beneden tapsvormig toelopende funderingsbed reikte voorts tot minstens 1,80 m beneden het bestaande loopvlak, en minstens 1,50 m onder de voeting van de bestaande noorder zijmuur, wat rijkelijk veel schijnt. Wij houden het er dan ook voor dat wij hier te doen hebben met de fundering van een tufstenen kerkje, dat aan de huidige vooraf is gegaan en waarvan de noordelijke zijmuur pal binnen de noordelijke zijmuur van de opvolgende, bestaande kerk heeft gelegen. Zodoende heeft men als het ware nog enigszins kunnen profiteren van de oude fundering, al liet de wens tot het verbreden van de kerk het volle profijt van deze fundering nu eenmaal niet toe.

Het valt intussen te betreuren dat de zuidelijke zijmuur niet aan een overeenkomstig onderzoek kon worden onderworpen terwijl wij bovendien in het ongewisse zijn gebleven over de westelijke, zowel als oostelijke afsluiting van het veronderstelde tufstenen kerkje.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

Wedde (Gem. Wedde)

Herstelwerkzaamheden aan de Ned. Herv. kerk te Wedde schiepen in de maand november van het jaar 1975 de mogelijkheid tot het instellen van een bescheiden bodemonderzoek naar de bouwgeschiedenis van dit monument.

Onder de naam „Wedde” vindt men de parochiekerk — „ecclesia” — reeds vermeld onder de vijf welke de abdij te Corvey aan de Wezer circa het jaar 1100 in Westerwolde bezat — Wedde, Onstwedde, Vlachtwedde, Sellingen en Vriescheloo.

De huidige kerk dateert, afgaande op het karakter der bewaard gebleven vensterpartijen in de beide zijgevels, wat het schip betreft uit de 13de eeuw. Blijkens de teruggevonden overblijfselen werd het schip aan de oostzijde voorheen afgesloten door een vlakke muur, op de huidige overgang van schip naar koor. Het tegenwoordige koor springt aan beide zijden een muurdikte ten opzichte van de zijmuren van het schip naar buiten en is driezijdig-gesloten. Vermoedelijk werd het nieuwe koor eerst circa het jaar 1550 opgetrokken.

De 13de eeuwse kerk was inwendig in drie traveeën onderverdeeld. Blijkens povere resten van de voetingen bevonden zich tegen de binnenzijde van de zijmuren eenmaal schalken, bedoeld tot het schragen van gemetselde gewelven, boven iedere travee één. Het is niet zeker of deze gewelven ooit zijn aangebracht, mogelijk is het nimmer tot uitvoering daarvan gekomen omdat tegen het opgaande muurwerk geen enkele aftekening van gewelfvelden valt op te merken. De breedte van het 13de eeuwse kerkschip bedroeg, binnenwerks gemeten, amper 5 meter, de lengte nog geen 13,5. Aanwijzingen tot het bestaan van een tufstenen voorgangster ontbraken ten enenmale. Zulks conform onze ervaringen bij kerkopgravingen te Vlachtwedde en Sellingen terwijl Van Giffen indertijd op de voormalige standplaats van de parochiekerk te Vriescheloo al evenmin tufsteen aantrof. Gezien het feit evenwel dat al deze parochiekerken reeds circa het jaar 1100 worden opgesomd is men geneigd te veronderstellen dat men hier de tufstenen fase heeft overgeslagen en van houtbouw meteen op baksteen is overgestapt. Een dergelijke gang van zaken konden wij voor het overige ook vaststellen in Drente — Rolde, Sleen, Peize, Zuidlaren, Noordlaren. Wellicht ontbraken in al deze gevallen de fondsen voor de aankoop van tufsteen of veroorzaakten transportmoeilijkheden schier onoverkomelijke problemen bij gebrek aan waterwegen.

Dit verschijnsel is trouwens ook gesignaleerd in de aangrenzende zandstreken van Oost-Friesland en Ammerland. De vanouds veel welvarender dorpen in de terpengebieden vormen hiermede wel een scherp contrast.

De huidige toren dateert eerst uit het jaar 1860 en verving het vrijstaande klokhuis op het kerkhof. De bouwvallige toestand van het kerkgebouw noopte ons af te zien van een algehele ontgraving binnen de kerkmuren zodat een onderzoek naar houten voorgangster(s) achterwege moest blijven.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

Westerwytwerd (Gem. Middelstum)

Door de Westerwytwerder Maar gescheiden van de zeer uitgestrekte, doch deels afgegraven dorpswierde, verheft zich de Ned. Herv. kerk van Westerwytwerd op een afzonderlijk omgracht, enigszins opgehoogd en rechthoekig terrein, fraai met bomen omzoomd. De beide middelste traveeën van het uit rode kloostermoppen opgetrokken, naar het Oosten recht afgesloten zaalkerkje met zijn stoere zadeldaktoeren bezitten in de noorder zijmuur nog resten van de oorspronkelijke, hoog aangebrachte vensters, steeds één paar per travee en geflankeerd door siernissen, op grond waarvan men het bouwwerk in zijn oorspronkelijke gedaante veilig kan dateren in het midden der 13de eeuw. Daarmede in overeenstemming is tevens de nog voorhanden, zij het toegemetselde doorgangen in de zijmuren van de derde travee, gerekend naar het Oosten, welke nog geheel de Romeanse bouwtrant ademen.

Herstelwerkzaamheden gaven in de maand juni van het jaar 1975 aanleiding tot enig graafwerk binnen-, zowel als buiten de kerk, waaruit bleek dat dit gebouw eenmaal langer moest zijn geweest dan thans het geval is.

De kerk telt vier traveeën, waarvan de meest westelijke naderhand werd ingekort terwijl de meest oostelijke van de grond af opnieuw werd opgetrokken doch de oorspronkelijke, halfgrondgesloten absis verloor, in ruil voor de huidige vlakke, oostelijke sluitmuur. De beide middelste traveeën bezitten nog hun 13de eeuwse meloen-gewelven. Vermaard is de voorstelling van twee met elkaar in dodelijke strijd gewikkelde kampvechters met hun hoogst merkwaardige bewapening, in 1897 vanonder de witsellagen tegen de zijmuur van de noordelijke muraalboog van de derde travee te voorschijn gekomen.

Vermoedelijk is men tot het inkorten van de meest westelijke travee, welke evengroot was als

de andere drie, overgegaan in verband met het naar het Westen overhellen van de oorspronkelijke westgevel. Het behouden gebleven gedeelte van deze travee vormde voortaan de verbinding tussen het kerkschip en de toren, welke deels op de plaats van het weggebroken traveesegment kwam te staan.

Mogelijk kampte men met dezelfde verzakingsverschijnselen aan het oostelijke uiteinde van de kerk, ten gevolge waarvan de vierde travee, met inbegrip van de absis, tot de grond moest worden gesloopt. De grondvesten van de absis konden in hun geheel worden blootgelegd terwijl de funderingen van de oorspronkelijke, vierde travee, bij de herbouw daarvan wederom dienst deden.

In haar oorspronkelijke gedaante bezat de kerk een lengte van *c.* 27 m, binnenwerks gemeten, bij een breedte van *c.* 7,25 m. De meloengewelven welke alle vier traveeën eenmaal overspanden werden langs de zijmuren geschraagd door drie paren schalken, welke aan de buitenzijde van de zijmuren met lisenen correspondeerden. Ook de absis zal overwelfd zijn geweest, welke aan de buitenwand evenzo met vier lisenen was versierd, getuige de daarvan in de bodem teruggevonden aanzetten. Sporen van een of meer voorafgaande kerkgebouwen waren niet voorhanden. Het reeds gememoreerde feit dat kerk en kerkhof buiten de dorpswierde liggen pleit trouwens alderminst voor een zeer hoge ouderdom van de parochie.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

Winsum (Gem. Winsum)

In de late herfst van het jaar 1975 bood het herstel van de Ned. Herv. kerk te Winsum gelegenheid tot het verrichten van enig graafwerk binnen de muren van dit zaalkerkje. Het ligt op de oostelijke rand van de dorpswierde, welke ook nu nog slechts gedeeltelijk is bebouwd. Winsum en Garrelsweer bij Appingedam worden in het jaar 1057 vermeld als de beide marktplaatsen in Hunsego en Fivelgo waar aartsbisschop Adalbert van Bremen van koning Hendrik IV toestemming verkreeg munthuizen te vestigen.

In de zijmuren van het huidige kerkgebouw zijn fragmenten van een tufstenen kerk opgenomen. Dit tufstenen kerkje, even breed als het huidige, rustte op een fundering van aangestampte lagen zand, grind en leem, aangebracht in een daartoe in het terplichaam gegraven cunet. Naar het Oosten werd het tufstenen kerkje afgesloten door een versmald, rechthoekig gesloten koor dat

tegen het einde van de 13de eeuw, naar valt aan te nemen, vervangen werd door het huidige. Dit laatste werd uit kloostermoppen opgetrokken en reikt met zijn vijfzijdige sluiting, inwendig gemeten, *c.* 3 m verder naar het Oosten dan het voorafgaande. De huidige toren dateert uit het jaar 1699 doch staat op dezelfde grondvesten als een tufstenen voorganger. Klaarblijkelijk hebben de bouwers uit 1699 de eerste toren willen kopiëren. Het geldt hier namelijk een nagebouwd specimen van een gereduceerde Westbouw, vergelijkbaar met de nog bestaande tufstenen Westbouw te Bedum en de bakstenen Westbouw te Bierum, om ons nu maar te bepalen tot het terpengebied tussen Lauwer en Eems.

De bijzondere betekenis welke Winsum in het jaar 1057 schijnt te hebben bezeten heeft mogelijk samengehangen met het feit dat hier de Delft in de Hunze uitmondde, gelijk dit evenzeer het geval is geweest met het andere uiteinde van de Delft, welke gekanaliseerde waterweg ter hoogte van Garrelsweer in verbinding stond met het Damsterdiep. De rol van Garrelsweer werd naderhand overgenomen door het naburige Appingedam terwijl Winsum het evenmin tot stad heeft weten te brengen.

De tufstenen kerk van Winsum met haar schipbreedte van amper 8 m, binnenwerks gemeten, verschilt qua grootte en omvang niet van verscheidene andere 12de eeuwse dorpskerken in de Friese kustgebieden en duidt in ieder geval niet op een bijzondere betekenis van dit oord. Koor en schip werden voorheen van elkaar gescheiden door een bakstenen rollaag, waarop een hek of communiciebank zal hebben gestaan. Behalve het hoofdaltaar in het koor, bezat de kerk nog twee nevenaltaren, aan weerszijden van het middenpand tegen de koorafscheiding opgesteld. Een opstelling, welke wij bij opgravingen in vele andere dorpskerken in het Noorden des lands hebben aangetroffen.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

OVERIJSSSEL

Heemse (Gem. Hardenberg)

De restauratie der Ned. Herv. kerk te Heemse, eertijds vermoedelijk de H. Lambert gewijd, gaf aanleiding tot een bescheiden onderzoek met de spade, waarvan de uitkomsten op 12 oktober 1976 werden vastgelegd.

Ter Kuile heeft er in zijn beschrijving der monumenten van Noord- en Oost-Salland reeds op gewezen dat aan de bestaande, laat-gothische zaalkerk met haar forse toren en driezijdig-gesloten

koor een ouder bouwwerk moet zijn voorafgegaan. Dit was opgetrokken uit brokken oersteen van gelijke dikte doch uiteenlopende lengte en breedte, van soms formidabele afmetingen. Deze brokken vormen tot op grote hoogte de zijmuren zowel als de koorsluiting en wekken de indruk dat zij merendeels tot het opgaande werk van een vroegere kerk hebben behoord. Tegen de buitenzijde van de oostelijke torenmuur tekenen zich bovendien de moeten af van een kerkedak dat circa twee meter lager reikte dan het tegenwoordige. In de zuidelijke zijmuur valt voorts de omraming van een rondbogig venster op te merken dat de indruk wekt uit de 13de eeuw te dateren en bij de bouw van de voorafgaande, oerstenen kerk zijn aangebracht.

Als grondslag voor de oerstenen, oorspronkelijke zaalkerk diende een bed van zwerfkeien, gestort in een daartoe tevoren in de natuurlijke zandbodem uitgegraven cunet. Naar het Oosten werd bedoeld zaalkerkje recht afgesloten, waarbij de sluitmuur strookte met een denkbeeldige lijn, getrokken tussen de punten waar thans de koor-muren afbuigen van de zijmuren. De fundering van de oorspronkelijke westgevel — een toren bezat de eerste oerstenen kerk niet — werd teruggevonden deels onder, deels ten Westen van de oostelijke torenvoetings.

De lengte van het oorspronkelijke zaalkerkje bedroeg, binnenwerks gemeten, circa 19 meter, de breedte, conform die van het huidige kerk-schip, circa 6,5 meter. Blijkens de teruggevonden funderingen werd, in samenhang met de verbouwing en uitbreiding van de koorsluiting tot de huidige gedaante, een bakstenen tromfboog aangebracht, koud geplaatst tegen en op de fundering van het oerstenen kerkje, welke tot dit doel eveneens met baksteen op de beide kritieke punten werd verbreed. Uit hetzelfde materiaal zijn ook de bovenste partijen van de bestaande koorsluiting, met inbegrip van de bijbehorende steunberen, opgemetseld. De triomfboog bevond zich op korte afstand ten westen van het voorste paar steunberen en wijst op het voorhanden zijn van gemetselde gewelven boven de koorsluiting, welke naderhand weer moeten zijn uitgebroken. Het oerstenen schip liet men in zijn wezen en werd in een later stadium slechts aan de westzijde ingekort in verband met de bouw van de toren. Eerst in 1686 onderging ook het schip ingrijpende veranderingen.

Blijkens een jaartal, ingekerfd in een der trek-balken boven het schip, werden de schipmuren in 1686 verhoogd en in overeenstemming ge-

bracht met die van het koor. Vermoedelijk brak men tijdens dezelfde verbouwingen tevens de gewelven uit het koor, met inbegrip van de triomfboog, teneinde op deze manier eenheid te krijgen in het inwendige van de kerk, gelijk dit met het uitwendige eveneens was nagestreefd.

In 1936 vond een laatste aanslag plaats op de schoonheid van het kerkgebouw door het aanbrengen van een noordelijke aanbouw. Hierbij werd de noordelijke schipmuur over een afstand van 8 meter verwijderd.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

GELDERLAND

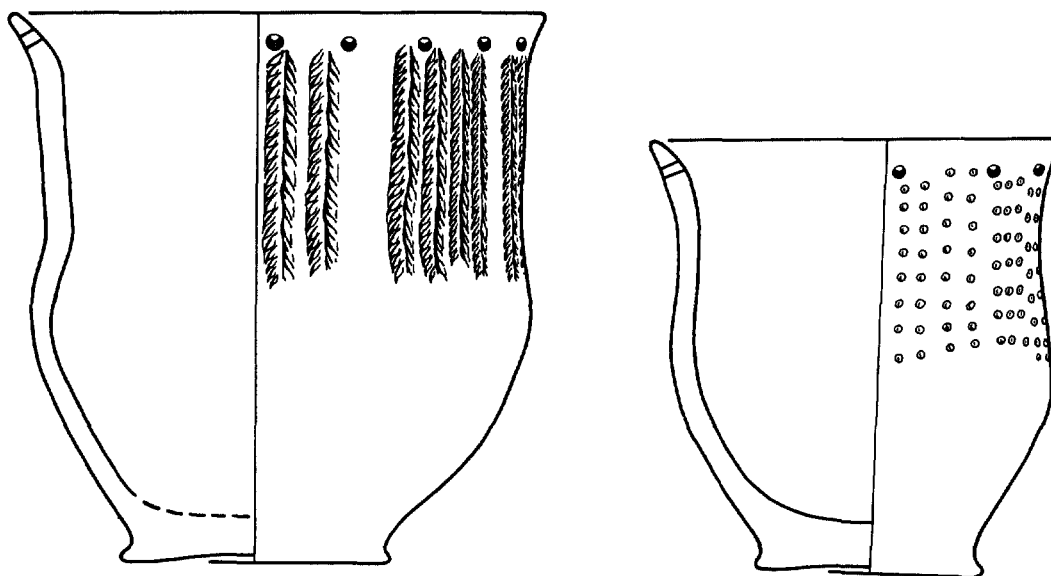
Wijchen

In het najaar van 1975 troffen spelende kinderen op een hoog stuifduin tussen de Graafscheweg en de begraafplaats te Alverna een schervennest van prehistorisch aardewerk aan. Door het herhaaldelijk spelen op de top en de helling van het duin was het zand steeds verder los geraakt. De vondst is door de kinderen in zijn geheel geborgen en aan het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen gemeld. De scherven bleken daarop van twee bekerafkomstig te zijn. De restauratie is door de ROB verricht (afb. 2).

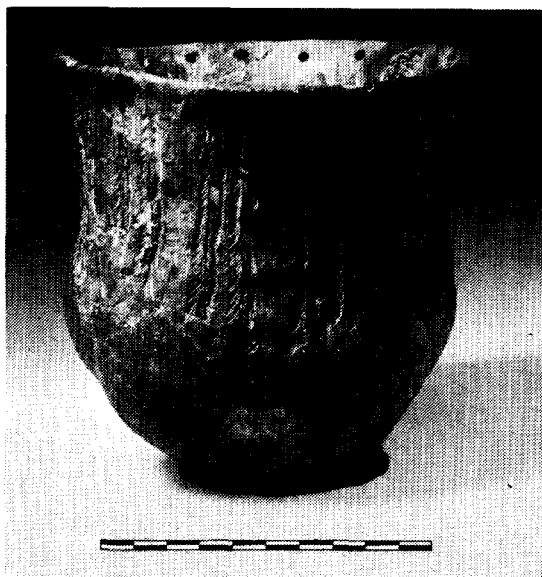
Op 20 oktober 1975 werd een bezoek gebracht aan de vindplaats. Een nader onderzoek leverde in de bodem geen verdere resten of sporen op.

Het heeft er dan ook de schijn van dat de scherven of, misschien eerder nog, de complete bekerafkomstig in een kuil van zeer beperkte omvang zijn gedeponneerd. In dit verband is de constatering van belang dat men de kleine beker zeer eenvoudig volledig in de andere beker kan doen verdwijnen. De mededeling van de vinders dat de (herkenbare, d.i. versierde) scherven van de kleine beker boven de (dito) scherven van de tweede beker lagen kan betekenen dat de grote beker omgekeerd over de kleine heen gestulpt heeft gestaan.

De bekerafkomstig zijn 14,5 en 11,5 cm hoog (afb. 1, 2). Gemeenschappelijke kenmerken zijn een uitgesproken standvoet, doorboringen onder de rand en een in verticale lijnen aangebrachte versiering op de bovenste helft, doorlopend tot op de schouder. De maatverhoudingen van de twee bekerafkomstig zijn dezelfde. De kleine beker heeft een ongeleed S-vormig profiel. De vorm van de andere beker is afwijkend; schouder en hals zijn van elkaar te scheiden, de hals is cilindrisch en de aan de binnenzijde enigermate afgeschuinde rand is tegen de hals afgezet. De versiering van de kleine beker is met een rietstengel aangebracht.

Afb. 1. Twee bekers uit de Vroege Bronstijd, gevonden te Wychen. Schaal 1 : 2.

Afb. 2. Dezelfde bekers uit Wychen.

De grote beker vertoont strengen van twee rijen naar rechts en naar links geplaatste spatelvormige indrukken.

De bestaande literatuur biedt voldoende houvast om onze bekertjes te kunnen plaatsen. Overwegingen die met name betrekking hebben op de vorm, de gaatjes onder de rand en op de versiering leiden tot een datering in de Vroege Bronstijd. Het vertikale element van de versiering, op kleine bekertjes nog uitzonderlijk te noemen, indiceert op zichzelf reeds een zeer late positie in de ontwikkeling van de bekertjes uit Laat Neolithicum en Vroege Bronstijd.

De vondst is opgenomen in het Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen.

ROB, Amersfoort (R. S. Hulst)

Ermelo

Tussen de Oude Telgterweg-Watervalweg en de spoorlijn Amersfoort-Zwolle bij Ermelo worden thans sportvelden aangelegd. Het terrein is een voortzetting van de Groevenbeekse Heide aan de andere zijde van de spoorlijn. Naald- en loofbomen hebben de heide hier echter steeds meer teruggedrongen.

Tijdens het grondwerk zijn archeologische verkenningen uitgevoerd. De gegevens die aldus werden verkregen zijn zeer spaarzaam gebleven. Opvallend is wel dat de schervenvondsten uit een vrij beperkte periode dateren, te weten *c.* 10de-12de eeuw na Chr. Hoewel de vondsten niet direct toelaten op het terrein van een nederzetting te veronderstellen, mag niettemin worden aangenomen dat zich in bedoelde periode bepaald wel activiteiten hebben voorgedaan. Een drietal waarnemingen kan hierop misschien nader zicht verschaffen.

Het terrein bleek in diverse richtingen doorkruist te worden door bundels van vermoedelijk karresporen. Eén aan de oppervlakte duidelijk zichtbare bundel liep en loopt in de richting van de Groevenbeekse Heide en is ook daar over enige afstand nog te vervolgen. Binnen deze bundel zijn ook aardewerkscherven gevonden.

In de tweede plaats, uit de boringen die op het terrein zijn verricht ter voorbereiding van de aanleg van de sportvelden en uit eigen waarneming is op vele plaatsen de aanwezigheid van een 0,20-0,40 m dik bouwlanddek gebleken.

Tenslotte, aan de zuidrand van het sportcomplex trof de heer A. van Sprang te Ermelo een grondspoor aan dat bij een onderzoek dat in samenwerking met hem en de op het terrein werkzame firma Oranjewoud B.V. werd ingesteld bij

een waterput bleek te horen. De 1,00 m brede put is *c.* 2,30 m diep ingegraven. Aan het bevaard gebleven hout viel te concluderen dat het een boomput betrof. De kuil waarin de put is geplaatst bezit een schone vulling. De teruggestorte brokken A- en B-materiaal van de toenmalige bodem wijzen op een natuurlijke (heide?) begroeiing. De latere vulling van de putschacht is van geheel andere aard. Deze bestaat nl. uit akkergrond. Uit deze vulling zijn enkele fragmenten van Badorf- en kogelpotaardewerk afkomstig, te dateren in de 10de-11de eeuw.

De laatste waarneming maakt ons inziens op directe wijze duidelijk dat in de betrokken periode in dit gebied, d.i. tenminste de westrand van de Groevenbeekse Heide, landbouw is bedreven. Blijft de vraag over van de relatie tot de onmiddellijk in het westen aangrenzende uitgestrekte akkercomplex van Telgt, in 1806 Telgud geheten.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

UTRECHT

Linschoten (Gem. Linschoten)

De restauratie der Ned. Herv. kerk te Linschoten, eertijds gewijd aan Johannes de Doper, gaf in de maand oktober van het jaar 1975 aanleiding tot het graven van enige sleuven binnen- zowel als buiten de kerkmuren. Het bestaande kerkgebouw biedt een lappendeken van architectuur, waarin ter nauwernood nog een laat-middeleeuwse kern te ontdekken valt en verrijst op een kleine, doch vrij hoge en steile terp, enigszins verscholen achter de zo schilderachtige lintbebouwing aan weerszijden van het riviertje waaraan het dorp zijn naam heeft ontleend. De Linschoten volgt een kronkelend bed, dat heen en weer slingert in het veel bredere stroomdal van een verzande Rijnarm, welke oudtijds te Woerden in verbinding stond met de Oude Rijn.

In het jaar 1482 staken de burgers van Oude-water de kerk in brand, waarna een bijkans volledige herbouw op de oude grondvesten volgde. Slechts de toren en de aansluitende flanken van de westgevel bleven gehandhaafd.

Resten van muurwerk binnen het huidige kerkgebouw werden niet aangetroffen, al kunnen deze ten gevolge van de talrijke begravingen volledig zijn uitgebroken en weggeruimd. Wel bleken er in de bestaande funderingen bakstenen van forsere formaten te zijn toegepast dan in het opgaande werk, welke stenen van een ouder bouwwerk afkomstig geweest kunnen zijn en secundair bezigd.

S. Muller Fzn. heeft indertijd een hoge ouderdom van de parochie Linschoten in twijfel getrokken. Zij paradeert namelijk nog niet in het Tiendregister van 1280 terwijl in 1316 de parochie evenmin wordt vermeld en het dorpsgebied tot het kerspel Woerden schijnt te behoren.

Ernstige verzakkingen in de zuidelijke kerkmuur noopten tot het blootleggen van de fundering van de steunbeer, onmiddellijk ten westen van de zuider ingang gelegen. Hierbij bleek dat men deze steunbeer al eens eerder had moeten vervangen en de oorzaak schuldte in de aanwezigheid van een grafkeldertje, samengesteld uit los tegen elkaar gestapelde tufsteenbroden. Aan de bovenzijde was het keldertje afgedekt geweest met schuin tegen elkaar geplaatste tufsteenplaten. Het oostelijke uiteinde van het graf werd afgesloten met een tufstenen plaat, dik 15 cm, breed 52,5 en hoog 29,5 cm. De afsluitplaat aan het hoofdeinde was verwijderd in verband met het uitgraven van de beerfundering maar het skelet had men „in situ” gelaten. Onder de druk van de steunbeer had het keldertje zich begeven en deze zakking was wederom opgetreden nadat naast- en over de oude fundering de voeting voor een nieuwe steunbeer was geplaatst.

De fundering van de eerste steunbeer bestond uit rode kloostermoppen van het formaat $7 \times 15 \times 30$ cm, die van de vervangende $6,5 \times 15 \times 30,5$ cm.

Het valt moeilijk aan te nemen dat men nog in de 14de eeuw grafkeldertjes bouwde met behulp van tufsteenplaten. De bouwers van de in 1482 verwoeste kerk waren in ieder geval niet op de hoogte van het bestaan van het keldertje, dat hun lelijk in de weg zat. De aanwezigheid van secundair vermetselde moppen wijst er voorts op dat er reeds in de 13de eeuw een kapel of kerk kan hebben bestaan, waaraan begraafrechten verbonden waren bovendien. Het feit dat noch in het opgaande werk van de huidige kerk, noch in de funderingen tuf vermetseld bleek te zijn doet zelfs de vraag rijzen of er aan het veronderstelde, uit kloostermoppen opgetrokken kerkje nog een houten kapel of kerkje vooraf kan zijn gegaan, aan de zuidzijde waarvan het tufstenen grafkeldertje was aangebracht. Dergelijke keldertjes, uit tufsteen opgetrokken, zijn voor het overige wel vaker opgegraven, vooral in de kuststreek, en vonden hun opvolgers in grafkeldertjes, op geheel dezelfde manier uit kloostermoppen opgebouwd.

Wij ontveinzen ons niet met onze veronderstellingen in strijd te geraken met de opvatting

van Muller. Hopelijk kan nader onderzoek der geschreven geschiedbronnen de oplossing van het raadsel brengen.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

Utrecht, Vredenburg

a Inleiding

Van 10 mei tot 1 oktober 1976 werd, voorafgaand aan de bouw van een muziekcentrum, een archeologisch onderzoek ingesteld op het Vredenburg te Utrecht. Tevoorschijn kwam: het NO gedeelte van het kasteel Vredenburg (1529–1577), een deel van het Catharijne Convent van de Johanniters (c. 1200–1529) en schamele resten van vermoedelijk agrarische activiteit (ante 1200).

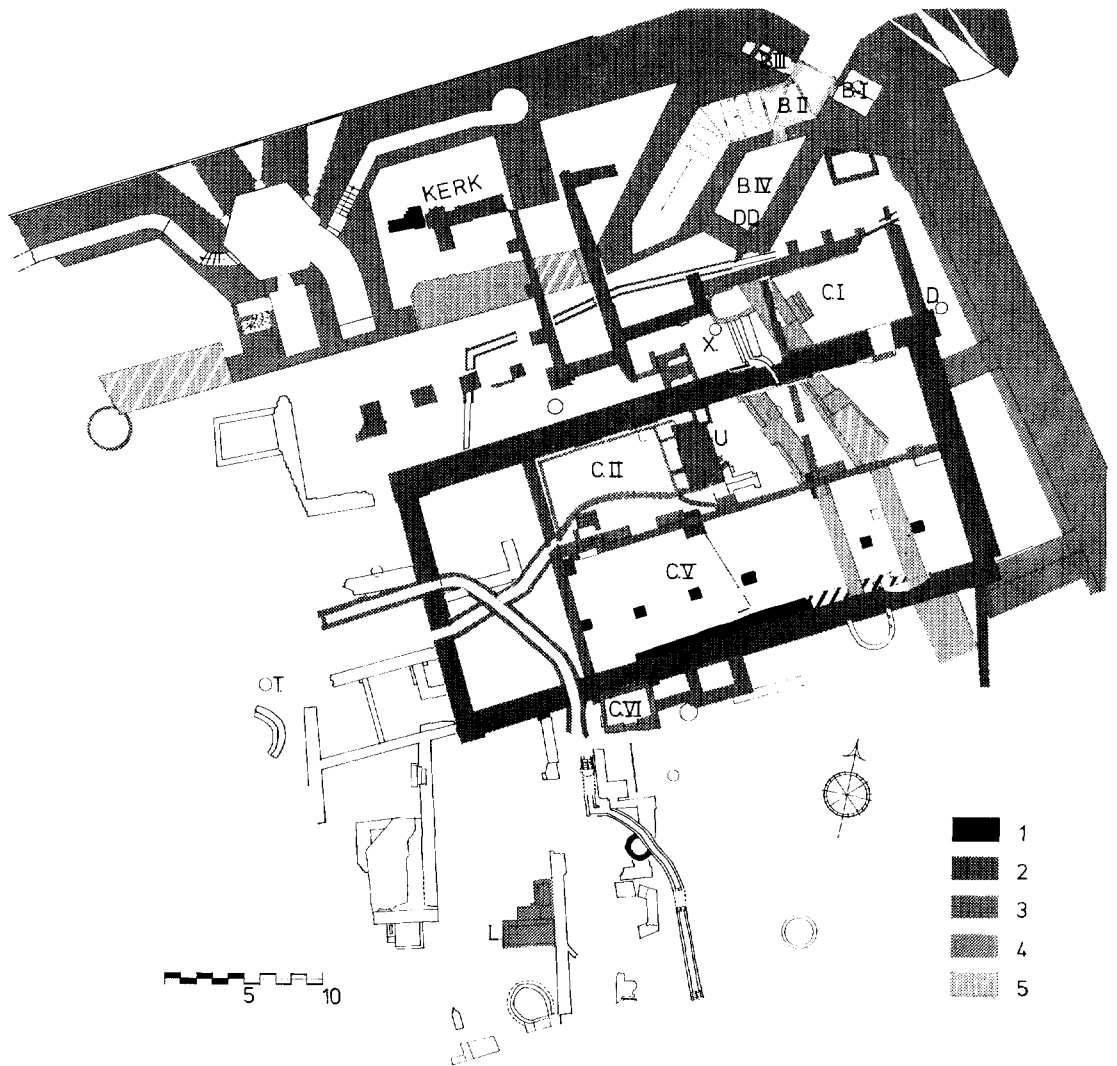
De ondergrond op c. N.A.P. bestond — zoals gewoonlijk te Utrecht — uit een samenstel van veen, klei en zand. Door technische omstandigheden was het niet mogelijk door middel van een groot en diep profiel meer duidelijkheid over de grondopbouw te verkrijgen.

Voorlopig op stratigrafische gronden waren een aantal met stalmest gevulde kuilen en een ZO–NW lopende rij paaltjes in C V (afb. 3) de oudste bewoningssporen: zij liepen onder de oudste kloosterfase door.

b. Johanniterklooster

De eerste vermelding van het Johanniterklooster stamt uit 1248. Het teruggevonden kerkfragment (dat in zijn geheel bewaard is) is echter zeker 50 jaar ouder: de tufsteenblokken meten 28 tot 48 cm \times 15 à 18 \times 10 à 11 cm. De stijlkenmerken wijzen in dezelfde richting. Op grond van de aanwezigheid van een „zaagtand” zal het fragment zich vermoedelijk op de ZO hoek van het transept bevonden hebben. Het kruisvormige bakstenen gedeelte (steenformaat 29 à 30 \times 14 à 14,5 \times 6,5 à 7, 10 = lagen 84 cm) vormde dan een gedeelte van een gotische verbouwing van de koorpartij. Langs de binnenzijde van de Z muur van het hoofdgebouw van het klooster liep een tufstenen muur, aan de N zijde begeleid door een rij tufstenen poertjes. Daar geen tegenhanger van de muur ten N van de poertjes is gevonden, wordt de aanwezigheid van een galerij mogelijk. Tegen een pandhof galerij pleit de volstrekte afwezigheid van begravingssporen, die uitsluitend ten N van het bakstenen hoofdgebouw voorkwamen.

Het hoofdgebouw is in fundament volledig teruggevonden met een binnenwerkse ruimte van 32 \times 14 meter. De muren waren in opgaand werk 1,50 m dik en in slordig Vlaams verband

Afb. 3. Overzichtstekening opgravingen Vredenburg te Utrecht (1976). 1. klooster: tufsteen ± 1200; 2. klooster: baksteen ± 1300; 3. klooster: baksteen XIV^B-A 1529; 4. kasteel: 1529-± 1545; 5. kasteel: ± 1545-1577.

gemetseld met stenen van $32 \text{ à } 34 \times 15 \text{ à } 17 \times 7 \text{ à } 8 \text{ cm}$ (10 lagen = 87 cm). In de fundering zaten secundair verwerkte tuf en bakstenen van $28 \text{ à } 32 \times 15 \times 10 \text{ cm}$. De W muur was zeer onregelmatig en in etappes gebouwd. De O muur stond los en scheef tussen de N en Z muur in en was gemaakt in vulwerk met veel tufsteenbrokken. Steenformaat van de O muur: $30 \times 15 \times 7 \text{ cm}$. Alleen de NW hoek van het gebouw was in verband gemetseld. De N en Z muur waren gefundeerd op diepstekende poeren die op het veen

stonden, maar er waren geen spaarbogen. De lisenen in het opgaande werk corresponderden niet met deze poeren. Uit dezelfde steen als het hoofdgebouw en dus(?) uit dezelfde periode stamt een overwelfde goot met houten bodem. Door een oude sloop was het verband met het hoofdgebouw niet meer vast te stellen. Het O einde van de goot is met de kasteelbouw verdwenen, maar al tijdens de kloosterperiode was hij in onbruik geraakt: een grote poer en de steunberen van vertrek C I stonden er midden in. Het

Afb. 4. Overzicht van het NO deel van de opgraving, gezien naar het Noorden.

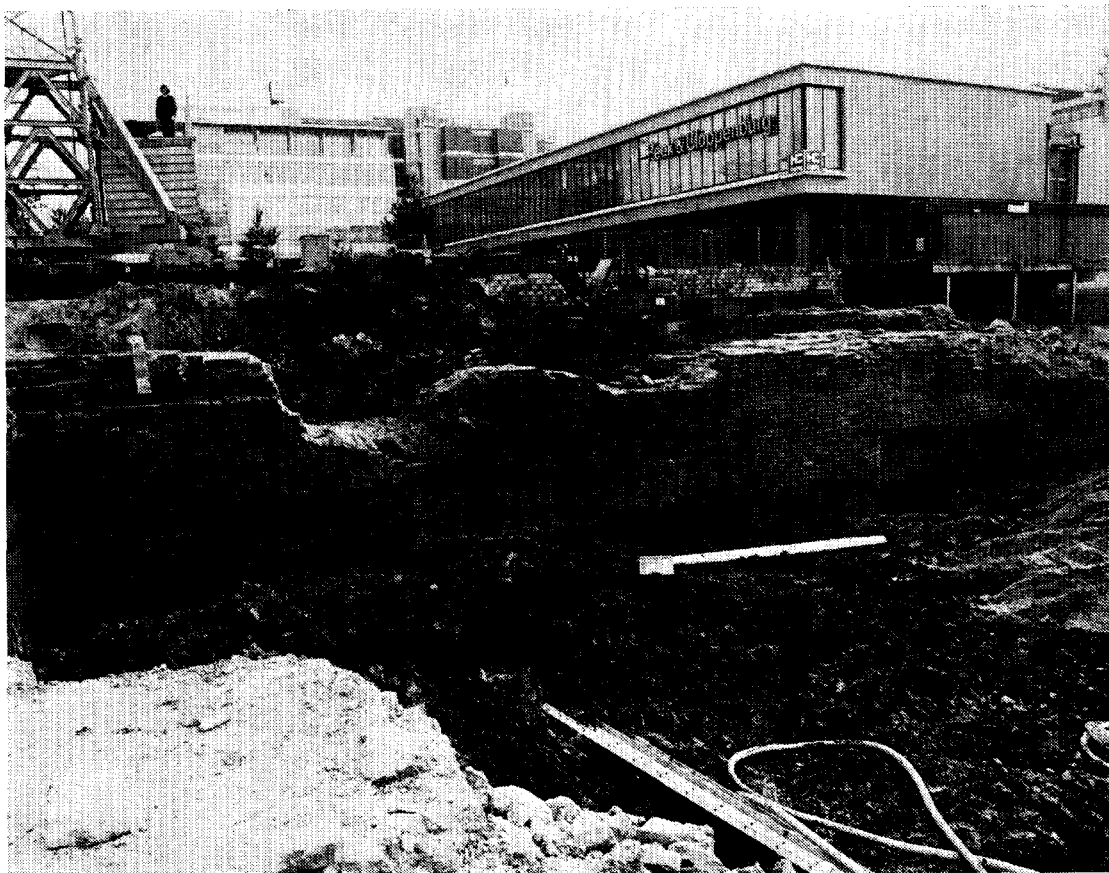
hoofdgebouw had een tweeschepige aanleg en was d.m.v. drie zware poeren in acht vakken van $c. 8 \times 8$ m verdeeld. Een bij deze „open” fase behorend loopvlak is (nog) niet geïdentificeerd. In een volgende periode werd het westelijke kwart van het gebouw afgescheiden door een muur. Daarop werd het andere deel in tweeën gescheiden door een muur, die samenhang met een vloer van kleine plavuisjes ($5 \times 5 \times 2$ cm). Van deze vloer is alleen de specielaag met plavuisafdrukken teruggevonden in het zuidelijke vertrek (C V); in C II is hij door latere verdieping verdwenen. In C II was een grote beerput (U), waarin veel pispotten of als zodanig gebruikt aardewerk uit de 15de en vroege 16de eeuw lagen, maar vrijwel geen keukenafval. De aanwezigheid van het dormitorium in die buurt mag wellicht worden aangenomen. De put is in de kasteeltijd in onbruik geraakt (zie C).

In het afgescheiden westelijke kwart kruisen

een paar overwelfde goten elkaar. Zij waren helaas nogal vondstarm, maar een pijpenaarden manskopje met helm uit de 2de helft van de 15de eeuw uit een van die goten hoort tot de fraaiste vondsten. De uiteindelijke bestemming van deze waterafvoeren was niet meer te traceren. Evenmin zijn de overgangen naar andersoortige goten in het Z en O erg duidelijk.

De 28 gevonden beer- en waterputten zijn als volgt in te delen: uitgeholde eikenstammen (waterputten) met 13de eeuws materiaal waaronder een hoornen schaakstuk. Deze putten zijn op de tekening (afb. 3) aangegeven met D, T. en X.; tonputten (uit verschillende eeuwen, maar in de kasteeltijd niet meer gebruikt; op de tekening met enkelvoudige cirkel aangegeven); gemetselde beer- en waterputten, zowel uit klooster- als kasteeltijd.

Uit een door het bastion overbouwde waterput (DD) kwam een gaaf koolstronkglas van 12 cm

Afb. 5. De zuidelijke muur van het hoofdgebouw (binnenzijde), gezien naar het Zuid Westen.

hoogte, dat temidden van bouwpuin van het kasteel gelegd was. Tenslotte waren er nog twee cisternen (C VI en L) uit de kasteelperiode.

Naast het hoofdgebouw is alleen de ruimte C I als kloostergebouw compleet aangetroffen. Van oorsprong was het een normaal rechthoekig vertrek met een tongewelf; voor de scheve W muur zie onder C.

Een probleem vormt de pandhof: een aantal diep gefundeerde poeren tussen kerk en hoofdgebouw zouden bij een omgang hebben kunnen horen. Juist in die ruimte werden een honderdtal begravingen gevonden en geborgen, maar voor een pandhof was die plaats toch wel klein en smal.

Over de fragmentarische bebouwingsresten ten W en ten Z van de grote zaal valt voorlopig niet meer te zeggen dan dat op afbeeldingen van het kasteel op die plaatsen inderdaad gebouwen voorkomen. Het fragment van een veelhoekige fundering zou van een traptoren geweest kunnen zijn.

c. Kasteel Vredenburg

In 1528 werden de Johanniters gedwongen naar de Lange Nieuwstraat te verhuizen, omdat Karel V hun convent en hospitaal bestemd had tot bouwplaats van het kasteel Vredenburg. De kerk en het hospitaal werden afgebroken, een deel van de conventsgebouwen bleef bestaan en ging dienen tot verblijven voor de bezetting. Het ontwerp voor het kasteel van Rombout II Keldermans hield rekening met de te sparen gebouwen: de N muur liep scheef t.o.v. de andere kasteelmuren, maar wel evenwijdig aan het grote kloostergebouw. In de aardmuur aan de O zijde was ruimte opengelaten om het O einde van datzelfde gebouw te herbergen.

Ongeveer de helft van de N en van de O muur zijn onderzocht, evenals het NO bastion op het torenlichaam na dat nog onder de straat ligt. De muren bestonden uit een buitenschil van 3,70 m (O muur) of 4 m (N muur) die van 1,60 tot 2,10 —NAP gefundeerd waren. Volgens de ont-

Afb. 6. Fragment van de tufstenen Romaanse kerk, gezien naar het Noord Oosten.

werptekening moest daarop een aardlichaam van *c.* 9 m volgen, in vakken verdeeld door steunberen die aan hun binnenzijden verbonden waren door een keermuur van 2 m dikte. Aan de O zijde deden voorlopig de O muren van C I, C II en C V dienst als (scheve) grondkering. De steunbeer aan de N muur werd nimmer voltooid: hij eindigde in een staande tand. De sluitmuur tussen het bastion en de zeskantige kelder is pas later gemaakt en bestond uit losgestort puin met specie met een gemetselde „schil” als Z zijde. Vermoedelijk is daar ook nog een tijdlang een van de kloostergebouwen gespaard gebleven.

In de N muur was een zeskantige geschuts-kelder met drie schietgaten opgenomen, die door een spiltrap in de ZW hoek via een overwelfde ruimte in het midden bereikt kon worden. Het geschut kon door een hijsgat en een toegang zonder deur of drempel in de ZO hoek naar binnen gebracht worden. Aan de O en W zijde waren gangen in de dikte van de muur op een hoger

niveau. De O gang eindigde in een ronde ruimte, waarin men een spiltrap zou vermoeden: geen spoor of afdruk is daarvan teruggevonden. De muurgangen met de „trapruimte” en de schietgaten waren massief dichtgemetseld en de buitenkant van de muur was van een halfsteens(!) klamp voorzien. Het gewelf van de zeskant lag in stukken op de grond; een vloer werd niet aangetroffen, maar wel zandstenen drempels. Door ongelijke fundering was het gedeelte met de spiltrap en het hijsgat in zuidelijke richting weggezakt en van de zeskant losgescheurd.

Tijdens de bouw van het kasteel is het vertrek C II verdiept en van een overwelfing op gordelbogen voorzien. De ingang van de put van het dormitorium (U) werd door een dergelijke boog onbruikbaar gemaakt en een eventuele vloer van kleine plavuizen als in C V verdween. Opvallend waren de zeer dunne aanzetten van de bogen in de N muur, die stevig genoeg was om de druk van het gewelf op te vangen.

Afb. 7. Andenne kan uit put D (13de eeuw).

Vermoedelijk rond 1545 — toen ook de houten kappen van de torens afgehaald werden om geschutplatforms te maken — werden de in de omwalling stekende vertrekken (gedeeltelijk) opgeheven. Het O einde van C II en C V werd doorsneden door twee parallelle muren, waarvan de oostelijke muur uitkwam op de brokkelige punt van het bastion. Aangenomen wordt dat de beide evenwijdige muren een gang vormden die uitkwam bij de ingang van de beganegrondse gang die over de kelder B IV naar het centrum van de NO toren liep. Bij het bouwen van die gang annex keermuur heeft C I zijn scheve W muur gekregen. Wel is C I in tegenstelling tot de O einden van C II en C V, in gebruik gebleven, zoals de trap aan die W muur bewijst. Bovendien was de vloer bedekt met een dik laat-16de eeuws schervenpakket.

Tenslotte de toegangspartij tot de NO toren. Hier werden aangetroffen: een gang (B II), die naar het centrum van de toren leidde, de aanzet van een traptoren (BI) met een spiltrap, drie latrine schachten (B III) en een voorraadruimte (B IV).

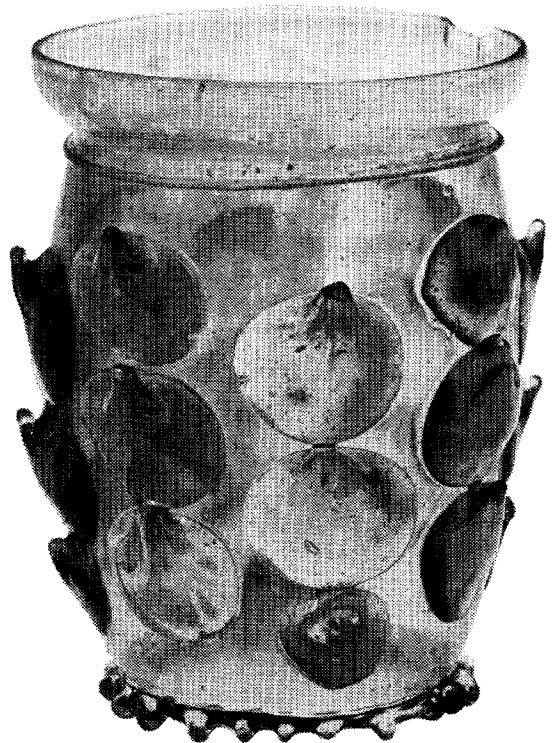
De gang dook vanaf zijn ingang tamelijk steil naar beneden, evenwijdig aan de gang die op de beganegrond horizontaal naar het binnenste van

de toren liep. Het hellende deel van B II was met keitjes geplaveid. Zodra genoeg diepte was verkregen om onder de begane grond te komen, werd de helling sterk verminderd, werd het plaveisel een 80 cm dikke vloer van rode en gele baksteen (20 × 10 × 4,5 cm) en maakte de gang een dubbele bocht, zodat beide gangen recht onder elkaar kwamen.

Van de spiltrap in B I is één trede en de onderkant van de spil bewaard gebleven. Van de andere treden die over een gemetseld tongewelfje naar boven gingen, waren de moeten in de muur overgebleven. Een gaaf smeedijzeren geheng bevond zich nog aan een duim bij de toegang tot het trappenhuis.

De drie latrineschachten (B III) komen samen in één grote schacht die, middels een knik, in de N gracht loosde. De NO schacht is die van de onderverdieping, de twee andere schachten kwamen van de begane grond en/of van de verdieping.

Vertrek B IV had geen duidelijk aanwijsbare functie, maar zal wellicht als voorraadruimte dienst hebben gedaan: een rij in de muren uitgespaarde gaten die te laag zaten voor formeel gaten

Afb. 8. Koolstronkglas uit put DD (1529).

(n.b. alle vertrekken in het bastion waren overwelfd!) zijn wellicht voor stellingen bedoeld geweest. Opvallend was dat de vloeren van B IV en B I lager waren dan die van B II en B III; hun dikte was dan ook slechts 45 cm.

Het enige dat van de NO toren in zicht is gebracht en zal blijven is het grote teruggetrokken schietgat met kijksleuven dat de O muur vlak boven het grachtwater flankeerde.

Het zal duidelijk zijn dat het voorgaande een zeer globaal overzicht is, dat t.z.t. op een aantal punten wijziging zal behoeven. Aan de tallozen die door hun hulp — van het verschaffen van geld tot het hanteren van schop en troffel — het enorme karwei dat dit onderzoek was, hebben doen gelukken, wordt bij deze hartelijk dank gebracht.

*Dienst Openbare Werken, Utrecht
(T. J. Hoekstra)*

NOORD-HOLLAND

Enkhuizen

Met medewerking van Rijkswaterstaat en de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders kon van 26.07–18.07.1976 een doorsnede door de Westfrieze omringdijk bij Enkhuizen worden bestudeerd. De dijk wordt daar afgegraven om de aansluiting van de Markerwaardweg op Westfriesland te realiseren (kaartblad 20a coörd. 147,50/523,12).

De eerste fase van dijkbouw is vertegenwoordigd door een uit veenplaggen opgeworpen dijklichaam dat op een *c.* 55 cm dikke laag veen ligt. Dit veen, liggend op Westfrieze afzettingen, is alleen ter plaatse van dit dijklichaam nog aanwezig. Aan de zeekant is het door erosie verdwenen; op het land waarschijnlijk door oxydatie. Dit dijklichaam heeft thans nog een hoogte van *c.* 1,50 m, de top ligt op *c.* 60 cm —N.A.P. Zowel het veen als de dijk zijn door de druk van de daarop liggende dijkverhogingen sterk samengeperst. In de basis van de dijk en op de top van het veen werden enkele kogelpotscherfjes en een Pingsdorfachtige scherf gevonden. Het is waarschijnlijk dat we hier te doen hebben met de oudste dijkaanleg ter plaatse, opgeworpen ter verdediging van het land tegen het opdringen van de Zuiderzee, dat in 1170 en latere jaren in een stroomversnelling geraakte (M. K. E. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen I*, 1971, 194).

De oudste dijk is tot in deze eeuw met kleilagen en later ook met klei vermengd met puin

verhoogd; de top ligt nu op *c.* 3,50 m + N.A.P. In een tamelijk late fase (15de of 16de eeuw(?), vondsten van dateerbaar aardewerk waren zeer schaars) werd aan de zeezijde een wierriem ingelaten. In de 16de of 17de eeuw was het nodig ter plaatse een nieuwe wierriem aan te leggen. Beide zijn sterk door de golven aangetast. De jongste is door het inslaan van palen door het wier versterkt. Aan de zeekant werd de wierriem verstevigd door zware steek- en schoorpalen. In en na de 18de eeuw is de dijk voorzien van een uitgestrekte steenglooijing die in twee fasen is aangelegd.

Ook ten zuiden van de rivierbedding werden sporen uit de karolingische tijd waargenomen. Ze zijn gelegen op een zeker in twee fasen afgezette kleilaag van 30–40 cm dikte die op het sterk vergane veen ligt. De stratigrafische relatie met de vondsten ten noorden van de bedding was niet eenduidig waar te nemen. Zeker is dat het rivierveld in deze periode al dicht was. Het betreft een uitgestrekte (*c.* 29 × 18 m) soms tamelijk dikke (tot 18 cm) laag bestaande uit brokken en brokjes rood verbrande hutteleemachtige klei. De oorspronkelijke omvang van deze laag was niet vaststelbaar omdat hij deels in de bouwvoor is opgenomen. In deze laag werden vaak secundair verbrand karolingisch importaardewerk, kogelpotscherven, fragmenten van weefgewichten en gecalcineerd bot aangetroffen. Het verschijnsel is geheel vergelijkbaar met fenomenen uit de karolingische tijd waargenomen bij Medemblik (Van Regteren Altena en Bakker *op. cit.*) en in het Geestmerambacht (A. Schermer, „Geestmerambacht”, *Westfrieslands Oud en Nieuw* 35, 1968, 212–228). Sporen van opstallen werden niet geconstateerd.

IPP, Amsterdam (D. P. Hallewas)

Grootebroek (gem. Grootebroek)

In januari 1974 is in overleg met de Gemeenschappelijke Technische Dienst te Grootebroek door middel van enkele sleuven de noordelijke rand van het archeologische monument aan de Raadhuislaan in de gemeente Grootebroek verkend. Dit gebeurde omdat in verband met de aanleg van nieuwe sportvelden de noordelijke grens van het monument iets naar het zuiden zou worden verlegd, en wel nadat was vastgesteld wat zich daar aan archeologische overblijfselen bevond, en deze, indien dit wenselijk werd geacht, waren onderzocht.

Het verrassende resultaat is dat in twee loodrecht op elkaar staande sleuven, oost-west, en

zuid-noord georiënteerd, op *c.* 130 m ten westen van de Raadhuislaan een ringsloot van een egaliseerde grafheuvel werd aangetroffen. De breedte van de ringsloot bedraagt ongeveer twee meter, de doorsnede van de door de ringsloot beschreven cirkel is buitenwerks ongeveer 28 m. Buiten deze zuidelijke ringsloot leek nog een smalle ringsloot te liggen, waarvan de breedte tussen de 50 en 75 m ligt en de doorsnede 34 à 35 m zou bedragen. Tenslotte werd in de west-oost gerichte sleuf ten oosten van het smalle greppeltje, dat wil zeggen buiten de grafheuvel, een rij van zes aaneenliggende kuilen gevonden, die we niet als spoor kunnen interpreteren.

De consequentie van de ontdekking van deze grafheuvel is dat de hier op een west-oost verloopende kreekrug gesitueerde grafheuvelgroep zich verder naar het oosten uitstrekt dan tot nu toe bekend was. Gelukkig valt de nieuw ontdekte grafheuvelrest buiten het ontworpen sportvelden complex, zodat deze bewaard kan blijven, hoewel hij buiten het archeologisch monument valt.

ROB, Amersfoort (J. F. van Regteren Altena)

Polder Het Grootslag: veldverkenning in de gemeenten Andijk, Bovenkarspel en Enkhuizen en opgraving bij „Het Valkje”, gemeente Bovenkarspel

De veldactiviteiten van de ROB in het kader van de ruilverkaveling Het Grootslag omvatten in 1974 zowel de voortzetting van de veldverkenning als de eerste en tweede campagne van de grootscheepse opgraving van bronstijd bewoningsresten op de brede van zuid naar noord verloopende kreekrug. Dat de opgraving hier op grote schaal kon worden aangevat is naast de eigen inzet, die werd gesteund door de aannemer de Fa. Gebrs. Gardenier uit Driebergen, te danken aan de gastvrijheid en medewerking van de gebruikers van het land, vertegenwoordigd door de Plaatselijke Commissie, de Cultuurtechnische Dienst, de Gront Mij, en de opeenvolgende aannemers. Het enthousiasme van enkele medewerkers van het I.P.P. droeg ertoe bij dat de vondsten van de veldverkenning direct na afloop van het veldwerk werden beschreven.

Naast deze werkzaamheden kreeg in overleg met de Plaatselijke Commissie en de Cultuurtechnische Dienst het toekomstige archeologische monument gestalte. De plaats van het monument wordt op dezelfde kreekrug en een oostelijke zijtak van die rug gedacht. Over de resultaten van de veldverkenning en de opgraving wordt hierna iets verteld.

De veldverkenning betrof in 1974 het (ruilverkavelings)blok 75, wat wil zeggen dat deel van de polder waarvan de ruilverkaveling op 15 november van het verslagjaar begon. Het blok werd bijna helemaal belopen; het ontbrekende stuk is in 1975 voor de herverkaveling afgezocht. Blok 75, dat de noordoost-hoek van de polder tussen de Wijdsloot en de Kadijk beslaat, leverde ondanks het feit dat veel land als grasland in gebruik was en daardoor ongunstig voor veldverkenning, nog heel wat vindplaatsen op. De vondsten verschillen in wezen niet van die uit de twee voorafgaande jaren (een korte karakteristiek van het vondstmateriaal staat in jaarverslag R.O.B. 1973).

Uit de Midden- en Late Bronstijd werden nu 36 vindplaatsen geregistreerd, waaronder zich 14 vermoedelijke nederzittingsplaatsen bevinden. Van de overige 22 vindplaatsen is er een onzeker. Behalve dit resultaat konden elf door anderen gevonden zogenaamde vuurstenen sikkels worden gedocumenteerd, wat onder andere inhoudt dat de vindplaats zo nauwkeurig mogelijk werd gelokaliseerd. Aan de drie door P. J. Ente ontdekte grafheuvels werden nog acht „kandidaten” toegevoegd, waarvan er een na een proefonderzoek in 1975 afviel. Van de overige zeven verhevenheden zal het door de egalisatie in het kader van de ruilverkaveling moeilijk zijn om definitief vast te stellen of het al dan niet om een grafheuvel ging. Gelukkig konden de twee nog aanwezig reeds bekende grafheuvels, waaronder het door L. Th. Lehmann gedeeltelijk onderzochte en beschrevene exemplaar (*West-Frislands Oud en Nieuw* 30, 1963, 234-42) behouden blijven.

Aangaande de verbreiding van de bronstijdresten was onze nieuwsgierigheid vooral gericht op de noordoosthoek van het blok. De ondergrond bestaat daar blijkens de bodemkaart van P. J. Ente (*Een bodemkartering van het tuinbouwcentrum „De Streek”, 1963*) niet uit het vertrouwde systeem van zich steeds fijner vertakkende kreekruggen, maar als het ware uit een fijnzandig plateau met daarin enkele kleikommen. Mogelijk gaat het om het ontmoetingsgebied van twee geulsystemen (vgl. P. J. Ente, W. H. Zagwijn en W. G. Mook in *Geologie en Mijnbouw* 54, 1975, 1-14, spec. fig. 6). Ente had daar bij zijn kartering geen enkele oude woongrond aangetroffen, wat bevreemdts als men bedenkt dat Ente er wel twee grafheuvels herkende, en er bovendien blijkens de door M. D. de Weerd verzamelde vondstgegevens van voor de veldverken-

ning wel enkele „vuurstenen sikkels” uit dit gebied afkomstig zijn. Door de veldverkenning zijn daar nu enkele vermoede nederzettingsplaatsen aan toegevoegd, waarmee duidelijk is geworden dat ook hier in de Midden en Late Bronstijd op de zandige ondergrond is gewoond.

In de rest van blok 75 vertoonde de verbreding van de vindplaatsen weer het langzamerhand vertrouwde beeld met vondstconcentraties en de losse vondsten gebonden aan de kreekruggen met een zandige kern. Het is vermeldenswaard dat de vondsten nu niet alleen aan de flanken van de ruggen werden opgeraapt, maar ook midden op de rug bleken voor te komen. Dit sluit aan zowel bij de waarneming in 1973 van bronstijd-greppels die over de zandkern van een kreekrug liggen, als bij de resultaten van de opgraving van dit jaar, waarbij bewoningssporen over de hele oppervlakte van de rug werden aangetroffen.

De ligging van de vroeg middeleeuwse vindplaatsen bevestigde het beeld dat op grond van de waarnemingen in 1972 en 1973 was geleerd. De 25 vindplaatsen waaronder twee vondstconcentraties die met elkaar binnen een gebied van 250×150 m liggen, kwamen weer voornamelijk in het noorden van het gebied voor, toentertijd de oeverzone van het zogenaamde Meer van Wervershoof. Voor zover het grasland dat hier mogelijk maakte laat de volle- en laat-middeleeuwse waar weer een egaal verspreidingsgebied zien. Onder de tientallen vindplaatsen hadden er zeven een zodanig karakter dat aan een nederzetting kan worden gedacht.

Het is onze indruk dat kolonisatie en weer woest worden van dit lage land in hoge mate door de mogelijkheid tot ontwatering werd bepaald. Nadat sedimentatie in de Duinkerke 0 transgressie fase tot een landschap van fijnzandige ruggen zonder restgeulen en kleiige kommen had geleid, werd — mogelijk na het vrijwel dicht-raken van het zeegat bij Egmond — het jonge land in de Midden Bronstijd gekoloniseerd. Daar sedimentatie nadien pas weer in de Middeleeuwen optrad, en dan nog alleen aantoonbaar in het noorden van het gebied, lijkt de meest waarschijnlijke verklaring voor de exodus van de nazaten van die kolonisten in de Late Bronstijd wel dat dit afvoerloze landschap voor bewoning te nat was geworden. Een andere gedachte mag echter niet onvermeld blijven, namelijk die dat door het langdurig en intensief gebruik als landbouwgrond van het beperkte aanwezige daarvoor geschikte land op de kreekruggen, daar een of meer sporenelementen in de bovengrond zijn gaan ont-

breken met gebreksziekten in het gewas of — rampzaliger — misoogsten als gevolg.

Pas in de Vroege Middeleeuwen werd bewoning weer mogelijk bij de oever van het toen daar gelegen Meer van Wervershoof, waar het overtollige water op natuurlijke wijze kon wegstromen. Het ging daar echter om een beperkte zone in het noorden van dit gebied. Ontsluiting van de hele oppervlakte werd pas mogelijk door het systematisch graven van sloten, wat dan ook een essentieel bestanddeel van de systematisch aangepakte ontginning in de Volle Middeleeuwen is geweest. Vindplaatsen uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd blijven in oostelijk West Friesland ontbreken, in tegenstelling tot het westelijk deel van West Friesland waar regelmatig vondsten uit de Romeinse Tijd worden gedaan. Misschien kan deze tegenstelling worden verklaard met de veronderstelling dat bij het goeddeels dicht-raken van het zeegat van Egmond aan het einde van de Duinkerke 0 transgressie fase de geulen in het westen van het Duinkerke 0 sedimentatie gebied nog niet waren volgesedimenteed, zodat de ontwatering van het deze geulen omringende land intact bleef.

Wat bevindt er zich aan archeologische resten in een stuk land dat op grond van een vondstconcentratie bij de veldverkenning tot een vermoedelijke nederzettingsplaats uit de Bronstijd is bestempeld? Dit was de vraag waarop in de eerste drie maanden van 1973 door middel van twee proefopgravingen in de gemeente Andijk een antwoord werd gezocht. Het werd bij die onderzoeken niet alleen duidelijk dat zulke vondstconcentraties de plekken aangeven waar in de Bronstijd huizen hebben gestaan, maar ook dat niet alle bronstijdhuisen door vondstconcentraties zijn vertegenwoordigd. Het laatste is een „understatement” omdat bovendien bleek dat de bewoningssporen zich in feite over de hele oppervlakte van tenminste de oostelijke flank van meerge-noemde brede zuid-noord gerichte kreekrug bevinden.

Omdat het I.P.P. in dezelfde periode bij de watertoren van Hoogkarspel een bronstijdnederzetting op een smalle kreekrug onderzocht, werd besloten dat de ROB een bronstijdnederzetting-complex op de brede rug zal opgraven. Op grond van het bij Andijk verworven inzicht zou zo'n opgraving op ieder punt van zeker die oostflank „raak” zijn, wat met zich meebracht dat bij de plaatsbepaling van de grootscheepse opgraving ook niet archeologische factoren een rol konden spelen. De keus is toen op de percelen aan weers-

zijden van een west-oost lopende wetering, de Kadijk, rond „Het Valkje” gevallen. Dit is de naam van een oud wiel dat er aan herinnert dat hier bij de ontginning in de middeleeuwen een ontginningskade werd opgeworpen, anders is een dijkdoorbraak niet te begrijpen. De brede kreek-rug loopt daar door twee aan elkaar grenzende verkavelingsblokken, de blokken 74 en 76, terwijl het komgebied dat juist aan de oostzijde van de rug in blok 74 grenst in blok 75 ligt. Dit leek de mogelijkheid te bieden om in drie opeenvolgende jaren een aaneengesloten complex op te graven, slechts door vroegere of nog aanwezige sloten onderbroken. Een bijkomend voordeel was dat de richting van de opstreckende kavelsloten hier ongeveer evenwijdig aan de kreekrug lopen, waardoor kon worden verwacht dat de bronstijdsporen min of meer evenwijdig aan of loodrecht op de kavelinrichting zouden liggen, wat een technisch voordeel betekent.

Al deze verwachtingen zijn uitgekomen. Bronstijdsporen zijn er in overweldigende veelheid tevoorschijn gekomen, de opeenvolging van het werk loopt als voorzien, terwijl de richting van veel bronstijdsporen keurig met die van de wanden van de opgravingsputten correspondeert. Een tegenvaller was dat langs de sloten veel zand was gewonnen, waardoor de plattegrond minder compleet kon worden dan aanvankelijk was gehoopt. Er is naar gestreefd om ondanks de beperkt beschikbare tijd een zo groot mogelijk aaneengesloten areaal te onderzoeken. Het verlies in kwaliteit van de details dat daar een consequentie van is, werd bewust aanvaard. Tijdens de tweede campagne was bovendien de aanhoudende regen een lelijke spelbreker.

De eerste campagne, die de eerste helft van 1974 besloeg, speelde zich in blok 74 geheel op de zandige kreekrug af; de tweede (herfst) campagne in blok 75 concentreerde zich op het kleiige komgebied ten oosten van de rug, waar een zavelige zijtak van de grote kreekrug ligt. Zowel op de rug als in de kom ging het om sporen uit twee bewoningsfasen: de Midden- en Late Bronstijd enerzijds en die vanaf de Volle Middeleeuwen anderzijds. Zoals de resultaten van de veldverkenning al deden vermoeden ontbreken hier sporen uit de Vroege Middeleeuwen. De resultaten van de meer dan zeven ontgraven hectaren kunnen als volgt worden samengevat.

De sporen uit de Bronstijd trekken zich samen op de rug, die hier volgens de bodemkaart van Ente tussen de 250 en 300 m breed is. Zo werden bij de eerste campagne huisplattegronden, putten,

greppels, ploegkrassen, kringgreppels, kuilenkransen, een grafheuvelzool en een vlakgraf aange-troffen. Bij de tweede campagne werden in het komgebied alleen enkele greppels, een kringgreppel, een paar kuilenkransen en enkele paalgaten ingemeten; kennelijk heeft de zavelige zijtak van de rug in de Bronstijd geen belangrijke rol vervuld. In het profiel blijken deze sporen bij een (donker) grijze laag te behoren, welke laag op het ongestoorde sediment ligt. Deze bewonings-laag uit de Bronstijd is, voor zover niet later ver-graven 10–20 cm dik. Op deze laag rust een pakket opgebrachte grond: het baggerdek dat als een deken over het land ligt.

Een eerste verrassing van het onderzoek was dat de bewoningsresten, die van huizen inclusief, zich over de volle breedte van de rug uitstrekken, ook over het midden waar bij de veldverkenning tot dan toe nergens vondsten waren gedaan. De verklaring voor deze schijnbare tegenstelling ligt mogelijk in het feit dat op de kruin van de rug aanzienlijk minder bagger is opgebracht dan op de flanken, waardoor juist op die flanken de bronstijd-woonlaag met zijn vondsten bewaard is gebleven. Uit de profielopbouw kregen we verder de indruk dat de kreek al voor de bronstijd-kolonisatie was volgesedimenteerd. Gedachten over een eerste bewoningsfase gelegen aan een nog functionerende restgeul kunnen daardoor achterwege blijven.

Van de huizen, die blijkens de resultaten van het onderzoek bij Andijk in 1973 van het drieschepige type waren, werden over het algemeen slechts sporen van de twee staanderrijen gevonden. De huizen stonden op een enkele uitzondering na op een door een greppel omgeven huis-plaats. Onderbrekingen in deze greppel geven de toegangen aan. In zeker vier gevallen zijn de huizen twee of meer malen op dezelfde plek herbouwd. In twee gevallen lagen twee huisplattegronden, niet precies dezelfde plek, maar wel zo dat de ene plattegrond de andere sneed. Dan waren er 17 alleen liggende plattegronden, waar nog drie mogelijke en een zeer twijfelachtige aan kunnen worden toegevoegd.

Een nadere beschouwing van de verspreiding van de plattegronden laat zien dat deze voor het merendeel in groepjes bijeen liggen. Dit leidt tot de veronderstelling dat niet alleen de duidelijk over elkaar gelegen huisresten, maar ook de alleenliggende wel eens per groepje de opeenvolgende representanten kunnen voorstellen van wat in feite een huis is. Het aantal plattegronden dat hetzij over elkaar, hetzij bijeen ligt, bedraagt ge-

middeld drie of vier exemplaren, wat zou betekenen dat men het huis zo'n twee of drie keer ter plaatse heeft herbouwd, en de duur van de bewoning er in de orde van een eeuw ligt.

Overzien we het geheel dan blijken de plattegronden zich in drie zwermen te groeperen. Zo'n huizenzwerm manifesteert zich doordat de plattegronden dezelfde richting hebben, en de groepjes van zeker en verondersteld opeenvolgende plattegronden enigszins achter of terzijde van elkaar liggen en dat op zodanige wijze dat de zwerm een langgerekte vorm heeft. De oriëntatie van de huizen komt met de lengteas van hun zwerm overeen. De meest complete zwerm ligt west-oost georiënteerd dwars over de kreekrug. Een glimpje van wat vermoedelijk een volgende zwerm met dezelfde oriëntatie zal zijn werd bij de noordelijke rand van de opgraving gezien. De derde zwerm ligt zuid-noord georiënteerd op de westelijke flank van de geulrug. Ook deze zwerm strekt zich vermoedelijk buiten de opgraving verder naar het noorden uit. Doordat we in de meest complete zwerm minimaal drie en maximaal zes groepjes plattegronden menen te kunnen onderscheiden, kan de omvang van de nederzetting waar die zwerm de neerslag van lijkt te zijn op zo'n drie tot zes huizen worden geschat.

Hoe de huizenzwermen onderling zich chronologisch verhouden is een onopgelost probleem. Alle aardewerkvondsten die in verband met huisplattegronden zijn gedaan — de meeste afkomstig uit de huisgreppels — zijn van het dikwandige met steengruis verschaalde materiaal, dat R. W. Brandt (I.P.P.; mondelinge mededeling) op grond van het onderzoek te Hoogkarspel als de oude groep herkende. We zouden dit tot de Midden Bronstijd willen rekenen. Een onderverdeling valt binnen dit aardewerk (nog?) niet te maken. Huisplattegronden geassocieerd met Brandt's jonge groep, meer dunwandig aardewerk, dikwijls dubbelconisch van vorm, door ons als Late Bronstijd geïdentificeerd, moeten nog worden gevonden, misschien bij het doorwerken van de vondsten.

De weinige putten werden vooral in de zuid-oosthoek van het onderzochte terrein aangetroffen. Zij waren niet beschoeid. We vermoeden dat het om waterputten gaat. Bij een zeer brede put lag een ingegraven langzaam dalende toegang die met twee lagen takken was belegd. De fantasie leidt ons hier naar een drinkplaats voor het vee. Onder de vele greppels of sloten, die alle tot de ontwatering zullen hebben bijgedragen, kunnen verschillende soorten worden onderschei-

den. Er zijn in bundels gegroepede greppels, een voorkomen dat is ontstaan door het herhaaldelijk graven van één sloot langs ongeveer hetzelfde traject. In dit soort greppels vermoeden we de begrenzing van bewoningseenheden. Hoe groot die eenheden zijn kan niet worden gezegd omdat slechts onderdelen van deze bundels werden opgegraven. Dan zijn er enkele greppels die een rechthoekig perceel lijken te omsluiten. Een opvallend fenomeen zijn verder de enigszins rechthoekige om elkaar gelegen greppels, die na eerst met wat humeus materiaal te zijn gevuld, met vrijwel onvermengde brokken uit de ondergrond kunnen zijn dichtgegooid. Wat er aan de hand is ontgaat ons tot nog toe, alleen is op grond van de grote hoeveelheid „Late Bronstijd” vondsten uit deze sporen waarschijnlijk dat de gelijktijdige huizen er niet ver vandaan zullen hebben gestaan. De enkele in de kom waargenomen greppels zullen wel vooral de ontwatering van dat gebied ten goede zijn gekomen.

Ploegkrassen werden slechts hier en daar waargenomen, zowel midden op de rug als aan de flanken. Het zijn de ook uit West-Friesland vertrouwde relictten van het werken met een eerge-touw; eigenlijk zou men van eerkrassen of eersporen moeten spreken! Op grond van de waarnemingen in de opgraving van 1973 bij Andijk, waar beide opgravingsterreinen bijna geheel door zulke sporen waren bedekt, kon worden aangenomen dat deze krassen oorspronkelijk ook hier over veel grotere delen van de rug, zo niet op de gehele rug, aanwezig zijn geweest. Waarschijnlijk zijn de akkers door de tijd over de rug geschoven, er uiteindelijk een alles bedekkend gaas van eerkrassen achterlatend.

Voor de opslag van de oogst wordt door dr. J. A. Bakker (I.P.P.; mondelinge mededeling) aan de kringgreppels en kuilenkransen gedacht. Het zouden zo de vervangers in het toen boomloze juist geschapen land zijn van de houten spiekers van de hoge zandgronden (vgl. J. A. Brongers en P. J. Woltering in *Berichten ROB* 23, 1975, 7-47 spec. 20 in verband met randstructuren van Bronstijd grafheuvels in West-Friesland, namelijk nauwelijks paalkransen maar bijna altijd ringsloten). De kringgreppels en kuilenkransen werden overal op de rug, veelal in opeenhopingen gevonden. De preciese chronologische relatie met de huisplattegronden valt nog niet te zeggen. Wel is het opvallend dat op de huisplaatsen waar de opeenvolgende huizen op dezelfde of ongeveer dezelfde plek zijn gebouwd, deze categorie sporen geheel of bijna geheel ont-

breekt, terwijl naast enkele van deze huisplaatsen juist zulke opeenhopingen liggen. Dit geeft de indruk dat de kringgreppels en kuilenkransen bij de opeenvolgende huizen hebben gehoord. Een enkele grep of krans in het komgebied doet vermoeden dat deze ook voor het bewaren van hooi werden gebruikt.

Op de westelijke flank van de rug werd in het vlak een grafheuvelzool herkend door de ringsloot die daar tevoorschijn kwam. In de ringsloot, met een breedte van ongeveer 2,5 m en een buitenwerkse maat van ongeveer 14,5 m, kunnen drie fasen worden onderscheiden. Ongeveer midden in de door de ringsloot omgeven cirkel — de eigenlijke heuvelzool — werd in een kuiltje het merendeel van een kleine Laren pot, crematieresten en het fragment van een dijbeen en een middenvoetsbeen van een rund gevonden, rest van een vergraven centraal graf? De ringsloot is een van de oudste fenomenen ter plaatse: de meeste sporen lagen er omheen of sneden de vulling van de ringsloot. Dit laatste was ook het geval met een van de huisgreppels van de zuidnoord gerichte huizenzwerm. Een op de oostelijke flank in een bijgestoken greppel aangetroffen vlakgraf spreekt bijzonder tot de verbeelding: een man van 18 en een vrouw van 16 of 17 jaar waren er begraven.

Op het veld is een grote hoeveelheid grondmonsters gezeefd en geflotteerd, waardoor veel minuscuul materiaal is verzameld, dat bij het met de schop doorspitten van de vulling van grondsporen niet kan worden opgemerkt. Het gaat zowel om aardewerk en steenfragmenten, om botjes, als om zaden en graankorrels. Het onderzoek van C14 monsters door de C14 afdeling van het Natuurkundig Laboratorium van de Rijksuniversiteit te Groningen (dr. W. G. Mook), de botfragmenten door G. F. IJzereef en het botanisch materiaal door mej. J. Buurman is in volle gang. De restauratie van enkele aardewerkcomplexen is ter hand genomen.

Over de overblijfselen uit de Volle Middeleeuwen en later willen we kort zijn. Het gaat in hoofdzaak om twee verschijnselen: het baggerdek dat al genoemd is en dichtgeraakte sloten. De laatste konden van de Bronstijd sloten worden onderscheiden door de verschillende vulling; de sloten uit de Middeleeuwen en later zijn met het wat bruinige materiaal van het baggerdek gevuld, de Bronstijdvulling is (donker)grijs van kleur. Onder deze late sloten zijn er die van zuid naar noord lopen, de richting van de opstrekken- de verkaveling, waar zij deel van hebben uitge-

maakt. De onderlinge afstand van veel van deze sloten ligt tussen de 35 en 40 m. Het is interessant te bemerken dat de voor de ruilverkaveling nog aanwezige sloten voor een deel in dat systeem passen, alleen zijn zij veel breder dan de fossiele sloten. Op het terrein van de opgraving lagen in principe tussen de tegenwoordige sloten meestal twee van deze fossiele exemplaren, wat kavelbreedten tussen de 105 en 120 m geeft. Dan waren er met bagger gevulde sloten, die niet regelmatig als de voorgaande categorie in het terrein lagen. Uiteindelijk hebben we de indruk dat het hier veelal om sloten uit de Bronstijd zal gaan die bij het opgeven van de bewoning nog open lagen, zoals dat ook bij het I.P.P. onderzoek van 1965-9 bij het Medemblicker Tolhek te Hoogkarspel werd opgemerkt. Ronde kuilen met een diameter tussen een en vier meter en stroken langs de bestaande sloten waar het zand is uitgegraven getuigen ten slotte van de zandwinning die hier nog recentelijk heeft plaatsgevonden.

ROB, Amersfoort (J. F. van Registeren Altena)

Hippolytushoef (Gem. Wieringen)

De restauratie der Ned. Herv. kerk te Hippolytushoef, welk dorp zijn naam heeft ontleend aan de kerkpatroon St.-Hippolytus, bood de mogelijkheid tot oudheidkundig bodemonderzoek, hetgeen van 7 tot 11 oktober 1974 zijn beslag kreeg.

De bouwgeschiedenis werd reeds medegedeeld door Herma M. van den Berg in haar monumentenbeschrijving van Westfriesland, Tessel en Wieringen, voorzover deze aan het bestaande bouwwerk kon worden ontleend. Wij wagen het echter te betwijfelen of de kerk ooit heeft toebehoord aan het St.-Odulfsklooster te Staveren en het eerst zou zijn genoemd in een 12de eeuwse kappenlijst van de Staverse abdij. Uiteindelijk is deze opsomming reeds terug te vinden in een oorkonde, welke in het jaar 1132 door bisschop Andreas zou zijn uitgevaardigd. Aan de echtheid van dit stuk valt evenwel wel het een en ander af te dingen. Bovendien komt in deze oorkonde Hippolytushoef in het geheel niet voor. Wél de kapel van „Ipekelderkerke”, waarmede echter niet Hippolytushoef wordt bedoeld doch Ipekols-ga bij Woudsend, dat er klaarblijkelijk mee is verward.

In zoverre is ook de omschrijving van het kerkt terrein als een kunstmatig gevormde hoogte niet met de werkelijkheid in overeenstemming dat het hier geen terp betreft doch een diluviale rug, moge het zijn dat het kerkhof ten gevolge der eeuwenlange bijzettingen voortdurend hoger

werd zodat de ringmuur rondom het kerkhof al-
lengs tevens als grondkering ging dienen.

De kerkvloer ligt thans op gemiddeld 4,67 m
boven N.A.P. Onder de zerken bevindt zich een
pakket donker gekleurde zandige grafaarde,
waaronder eerst c. 2,85 m boven N.A.P. de on-
geroerde moederbodem komt doorschemeren.
Voorzover het oorspronkelijke maaiveld niet door
de ingraveningen verdween kon worden vastgesteld
dat dit uit diluviaal stuifzand bestond, waarin
oer-afzetting had plaatsgevonden. Al spoedig
ging dit zand over in een leemhoudende afzetting,
vermengd met vuursteengruis. Voordat het
terrein werd bestemd tot kerkhof was het nimmer
met huizen bezet geweest en hoogstens als
grasland in gebruik, als het al niet woest lag en
met heide begroeid. De onderste geledingen van
de toren zijn uit tufsteen opgetrokken, zij het dat
hier en daar tevens een enkele rode kloostermop
vermetseld werd. Hieruit valt af te leiden dat de
toren niet ouder kan zijn dan het laatste kwart
van de 12de eeuw. Het aansluitende, tufstenen
kerkschip werd tijdens de beruchte windhoos van
1764 verwoest doch in 1675 van de grond af op-
nieuw gebouwd. Men benutte hierbij de funde-
ringen van het tufstenen kerkschip, maar niet de
ter beschikking gekomen afbraaksteen, welke on-
getwijfeld als „tras” duur zal zijn verkocht. Zulks
in tegenstelling met de gang van zaken tijdens
de bouw van het bestaande, vijfzijdig-gesloten
koor, dat vermoedelijk uit de 14de eeuw dateert.
Hierbij werden namelijk grote partijen tufsteen
secundair benut teneinde de bakstenen kern van
de nieuwe koormuren te bekleden, bij wijze van
verfraaiing. Deze tufsteen kwam ter beschikking
na de sloop van het tufstenen koor.

De tufstenen kerk vormde met de toren ver-
moedelijk één geheel, al kon hierover geen alge-
hele zekerheid worden verkregen. De onderste
tuflagen waren op hun beurt weer gestapeld op
een bed van zwerfkeien, waarbij voor de toren
aanzienlijk forsere exemplaren werden toegepast
dan onder de kerkmuren het geval bleek.

Wat de oorspronkelijke koorsluiting betreft,
deze reikte in oostelijke richting tot aan een lijn,
getrokken tussen de punten waar de beide zij-
muren thans overgaan in de vijf zijden van het
polygonale koor. Het tufstenen koor besloeg een
rechthoek met een breedte van c. 7 m, bij een
diepte van c. zes. Wegens de royale aanleg-
breedte van de keisteenfunderingen, plaatselijk
meer dan een meter zwaar, en de afwezigheid van
opgaand muurwerk lieten deze afmetingen zich
niet nauwkeuriger berekenen. Sporen van een af-

sluiting tussen schip en koor werden niet aange-
troffen, evenmin de aanzetten van een triomfboog,
al kunnen deze ten gevolge van latere begravingen
zijn opgeruimd.

De breedte van het tufstenen kerkschip zal
weinig of niet hebben afgeweken van het tegen-
woordige en bedroeg, binnenwerks gemeten, c.
10,25 m, de lengte evenzo 32 m. Ten naaste bij
derhalve 100 voet, welke maat die van de tuf-
stenen kerk te Wognum evenaardt. De St.-Hie-
ronymuskerk te Wognum was echter veel smaller
— c. 8,5 m — terwijl de breedte van de kerk
te Hippolytushoef weer wél overeenstemt met het
nog bestaande, tufstenen schip der St.-Michaëls-
kerk in het naburige Oosterland. Hier was het
schip echter weer korter — circa 22,5 meter —
terwijl de gedaante van het oorspronkelijke, tuf-
stenen kerk niet bekend is. Voor het overige wa-
ren de tufstenen kerken te Oosterland en Wog-
num minstens een halve eeuw ouder dan die te
Hippolytushoef.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

Wervershoof

Tijdens de uitvoering van blok 1976 van de ruil-
verkaveling de Vier Noorderkoggen was het
met financiële hulp van de Nederlandse Organi-
satie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek
(ZWO) en de medewerking van de Cultuurtech-
nische Dienst en de Heidemij mogelijk om van
24.05-18.06.1976 een klein onderzoek in te stel-
len op een site c. 80 m ten noorden van de
Kromme Leek waar tijdens de Landesopname
in 1975 een concentratie middeleeuws aardewerk,
kogelpot, karolingisch importaadewerk en enkele
Pingsdorfscherven, werd aangetroffen (kaartblad
14k coörd. 138.07/525.99). De vindplaats ligt
nog juist binnen het verbreidingsgebied van de
kiekklei (P. du Burck en L. W. Dekker, *De bodemgesteldheid van de Vier Noorder Koggen*,
rapport 972, STIBOKA).

Bij het graven van een sleuf werd een zeker in
vier fasen ontstane rivierbedding doorsneden.
Het betreft waarschijnlijk een voorganger van de
huidige Kromme Leek. De bedding is ingesneden
vanaf een laag sterk vergaan veen dat op de
daaronder liggende Westfriese II afzetting is ge-
vormd. In een van de oudere beddingen werd
een verspoelde scherf uit de Late Bronstijd of de
Romeinse Tijd gevonden. Op de noordoever van
het riviertje werden op het sterk vergane veen
de oudste sporen van aanwezigheid van mensen
in de middeleeuwen aangetroffen: kogelpotscher-
ven en importaadewerk (Mayen) uit de karolin-

gische tijd. Het riviertje functioneerde zeker nog in deze periode wat blijkt uit in de bedding gevonden karolingische scherven, een houten hoosvat en resten van vlechtwerk, mogelijk van een fuik. Op de vondstenlaag op de oever werd een *c.* 20 cm dikke kleilaag afgezet waarop en waarin karolingisch aardewerk werd aangetroffen. Op de kleilaag lagen ook Pingsdorfscherven. Tijdens en na de vorming van deze kleilaag heeft het riviertje niet meer gefunctioneerd. Op deze klei is opnieuw een *c.* 30 cm dikke laag klei afgezet. In deze kleilaag is zowel karolingisch als Pingsdorfaardewerk gevonden (een Pingsdorfrandfragment is waarschijnlijk te rekenen tot Bruijnperiode I, 12de eeuw, A. Bruijn, „Die mittelalterliche keramische Industrie in Südlomburg”, *BROB* 12/13, 1962/1963, 356–459). De in 1976/68 bij Medemblik aangetroffen stratigrafie verschilt hiervan in zoverre dat daar onder de oudste karolingische laag geen veen maar een laagje humeuze klei op de aan de top verspoelde Westfriese ondergrond lag; in de bovenste karolingische laag werd daar geen Pingsdorfaardewerk aangetroffen, in de daarop liggende kleilaag werden Andennescherven gevonden (H. H. van Regteren Altena en J. A. Bakker, „Opgravingen bij Medemblik”, *Westfrieslands Oud en Nieuw* 35, 1968, 201–210).

IPP, Amsterdam (D. P. Hallewas)

Wognum (Gemeente Wognum)

Herstelwerkzaamheden aan de Ned. Herv. kerk te Wognum, voorheen gewijd aan de H. Hieronymus, vormden aanleiding met behulp van de spade pogingen te doen de bouwgeschiedenis van dit monument te verhelderen. Het onderzoek vond plaats van 24 september tot 3 oktober 1974, het werd de nodige beperkingen opgelegd aangezien de kerk niet in haar geheel kon worden ontruimd en de gestoelten op hun plaats moesten blijven staan.

Blijkens de bekende overeenkomst tussen Willem I van Utrecht en abt Reginbert van Echternach betreffende het geschil tussen genoemde abdij en de graven van Holland, stond er in het jaar 1063 reeds een „capella” te „Woggungen”, welke door toedoen van graaf Dirk V (1061–1091), naar valt aan te nemen, in het bezit geraakte van de abdij te Egmond. Gezien het feit dat zich onder de huidige dorpskerk overblijfselen bevinden van een tufstenen kerk heeft deze „capella” vermoedelijk op dezelfde plaats bestaan.

Kerk en kerkhof liggen op een duidelijk waar-

neembare verhevenheid aan de westrand van de dorpskom. De straat ten Noorden van de kerk rijst op tot 0,27 m boven N.A.P., het niveau van de kerkvloer tot 1,34 m, doch het onderzoek heeft uitgewezen dat dit hoogteverschil het gevolg is geweest van eeuwenlange begravingen. Voor het overige vertoont de kern van Wognum een geheel ander karakter dan een Fries of Gronings terpdorp en zijn er te Wognum amper aanwijzingen te bespeuren dat men hier ooit met man en macht aan het opheugen is geweest. Overeenkomstige waarnemingen hebben wij gedaan bij het onderzoek van andere terreinen in Westfriesland waar, hetzij in het verleden hetzij thans nog tufstenen kerken voorkomen, de geestgronden even buiten beschouwing gelaten. Op welke regel eveneens het voormalige tufstenen kerkje van 't Torp bij Den Helder een uitzondering vormt maar laatst bedoelde terp ligt ver buiten het eigenlijke Westfriesland, zoals dit gebied sinds de 12de eeuw achter de Westfrieze zeedijk besloten lag. Hoe de Westfriezen zich vóór de bedijkingen op hun klei- en veengronden wisten te behelpen is nimmer afdoende verklaard.

Volgens de monumentenbeschrijving van Westfriesland, Tessel en Wieringen, samengesteld door Herma M. van den Berg, vormt de toren van de Wognumkerk het oudste bestanddeel en dateert uit circa het jaar 1400. Tegen de buitenzijde van de oostelijke torenmuur zijn nog de moeten zichtbaar van een vroeger kerkdak dan het huidige. Weliswaar zijn de beide zijmuren van de drie meest westelijke traveeën van het tegenwoordige kerkschip grotendeels uit tuf opgemetseld maar het zou hier slechts secundair gebezigd materiaal betreffen. Wij zijn daar zo zeker nog niet van en veeleer de opvatting toegedaan dat de onderste lagen van deze zijmuren het restant uitmaken van een tufstenen kerk uit de 12de, wellicht zelfs nog 11de eeuwse kerk. In westelijke richting bleek vanonder de noordelijke kerkschipmuur een tufstenen fundering over een afstand van 1,10 m voort te lopen met een aanlegbreedte van gemiddeld 1 m. Het geldt hier kennelijk de voeting van een steunbeer, welke de façade van de westgevel der tufstenen kerk schoorde. De fundering rustte op een plaat rode zandsteen, vermoedelijk het fragment van een sarcofaagdeksel, welke op de bodem lag van de funderingssleuf, uitgedolven in de onderliggende zavelgrond.

De bestaande westgevel van de kerk was eveneens opgetrokken op een oudere, tufstenen voeting welke in verband gemetseld bleek met een

tufstenen torenfundering. Op haar beurt werd deze fundering gehandhaafd bij de bouw van de huidige toren, die er juist boven op staat.

Helaas was het om vermelde redenen niet mogelijk de bestaande kerkschilmuren over hun volle uitgestrektheid tot op hun grondvesten bloot te leggen doch aangenomen mag worden dat het tufstenen kerkschip vrijwel hetzelfde oppervlak besloeg als het tegenwoordige, tot aan het zevente stel steunberen. Op dit punt versmalde het tufstenen schip zich om over te gaan in een naar het Oosten recht-afgesloten koorpartij, waarvan de sluitmuur tot halverwege het achtste en negende stel steunberen van de tegenwoordige kerk reikte. In de fundering van de oostelijke, tufstenen koormuur was wederom een plaat rode, „Bremer” zandsteen verwerkt.

De bodem, waarin de funderingen van de tufstenen kerk waren uitgegraven was op het tijdstip van de kerkbouw niet maagdelijk meer doch omwoeld ten gevolge van begravingen. Eerst op een diepte van gemiddeld 2 m beneden de huidige kerkvloer vertoonde zich de ongeroerde zavel. De kerkbouwers hadden zich echter niet de moeite getroost hun funderingsleuven steeds zo diep uit te delven dat zij de schone grond bereikten en bij hun spitwerk steeds dezelfde diepte aangehouden.

De tufstenen zaalkerk is derhalve niet de eerste ter plaatse geweest, aangenomen tenminste dat bij het onderliggende grafveld tevens een kapel of kerkje heeft behoord, wat toch wel het geval moet zijn geweest. Mogelijk was dit de „capella”, in 1063 genoemd en werd de tufstenen zaalkerk pas na de regelingen van dit jaar gebouwd door de abdij te Egmond. De tufstenen kerk kan namelijk bogen op de voor die tijd vorstelijke lengte van *c.* 33 m, het koor meegetrekkend, bij een breedte van *c.* 8,5 m. De opgegeven lengte suggereert een voetmaat van juist 100, welk feit, gevoegd bij de gelijktijdige bouw van een toren, toch wel op een zeer ruime beurs wijst, en een bouwheer van een zekere allure. Of de parochie dat alléén aandorst? De lotgevallen van de Wognumkerk na het afbreken van het tufstenen bouwwerk zullen zijn geweest zoals Herma van den Berg het heeft geschetst. Na de bouw van de nieuwe toren volgde de westelijke helft van het huidige schip, circa het jaar 1500 het bestaande koor. Waarom men het schip niet meteen de huidige lengte gaf is onduidelijk. Misschien is het aanvankelijk ook wel langer geweest maar brak men het gedeeltelijk weer af. Breedte en hoogte van het koor wijzen er name-

lijk op dat men van plan moet zijn geweest het schip te herbouwen op een schaal, overeenkomende met het nieuwe koor. Daar is het echter niet meer van gekomen en uiteindelijk vulde men het hiaat tussen schip en koor in de eerste helft van de 16de eeuw aan met het verbindingsstuk dat alle kenmerken van een noodoplossing draagt.

ROB, Amersfoort (H. Halbertsma)

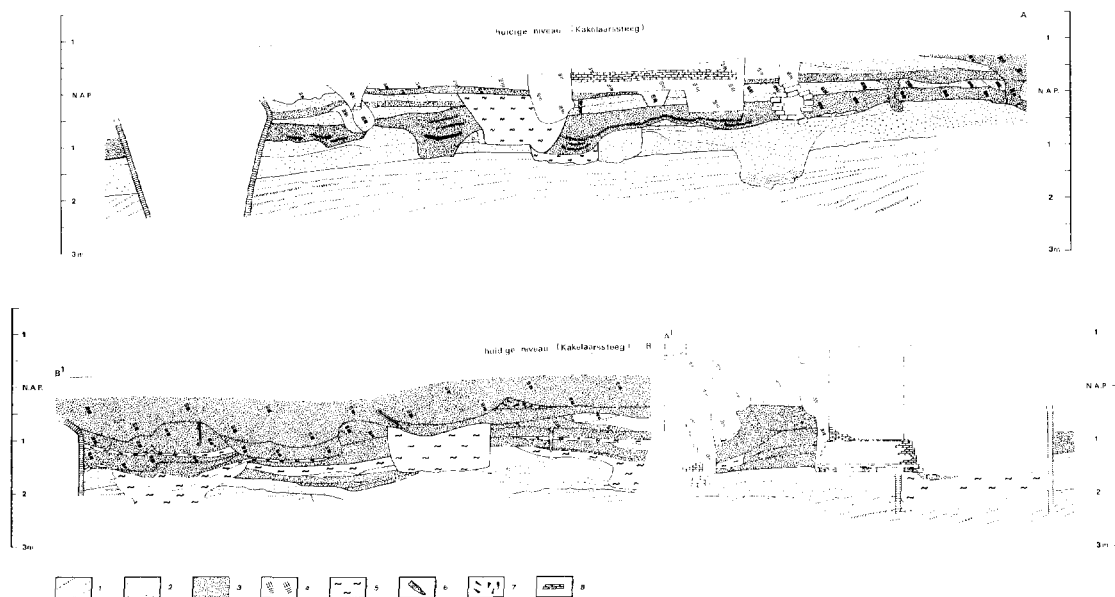
ZUID-HOLLAND

Leiden

Van 5 t/m 15 april vond op het terrein van het voormalige postkantoor en belastingkantoor te Leiden, gelegen tussen de Breestraat, de Boommarkt, sociëteit Minerva en de Kakelaarssteeg, een beperkt noodonderzoek plaats. Aanleiding voor dit onderzoek was de sloop van genoemde gebouwen en de te plegen nieuwbouw ter plaatse door de eigenaar van het terrein, het hoogheerraadschap Rijnland. Bij dit onderzoek, dat vooral dankzij ir. H. H. Vos (directeur van de dienst Gemeentewerken van Leiden) tot stand is gekomen, is grote medewerking ondervonden van de zijde van de A.W.N., afdeling Leiden en omstreken.

Het genoemde terrein bevindt zich aan de Rijnzijde van de oudste stadskern en zijn veronderstelde agrarische voorganger, buiten de oorspronkelijke dijk (de Breestraat). Het doel van het onderzoek was inzicht te verkrijgen in het karakter en fasering van de stedelijke uitbouw in de rivier, een interessant verschijnsel dat bekend is van een aantal andere stedelijke vestigingen zoals Dordrecht, Amsterdam, Medemblik, Dorestad e.a. Daarnaast was het wellicht mogelijk iets te weten te komen over de ouderdom van de vroegste bebouwing in de omgeving van de Rijndijk.

De mogelijkheden voor onderzoek in deze enorme bouwput bleken beperkter te zijn dan werd verwacht. Slechts ter plaatse van het belastingkantoor, langs de Kakelaarssteeg, was het middeleeuwse niveau redelijk intact gebleven. Hier werd vanaf de Breestraat tot de Boommarkt een 36 m lange profielsleuf gegraven. Tussen deze sleuf en de Kakelaarssteeg werd het terrein vlaksgewijs verdiept om de opeenvolgende bebouwing te onderzoeken. Helaas stond de eigenaar van het perceel niet toe dat hier dieper werd gegraven dan de top van het middeleeuwse niveau, zodat een onvolledige indruk werd verkregen. Tenslotte is dwars op de lange profielsleuf, dus parallel aan de Breestraat, een 13 m lange sleuf gegraven teneinde te kunnen vaststellen of de postmiddeleeuwse perceelsgrenzen zich hier ook

Afb. 9. Leiden. Archeologisch onderzoek Breestraat. 1 natuurlijke klei-, zand en zavelafzettingen; 2 opgebrachte, vrij schone grijze klei; 3 zwarte humeuze grond; 4 puin; 5 mest; 6 hout; 7 as en houtskool; 8 baksteen.

in de middeleeuwse ophogingslagen manifesteren.

De opbouw van het terrein is als volgt (zie afb. 9). Het huidige maaiveld daalt van 1,37 m + NAP (Breestraat) tot 0,18 m + NAP (einde profiel nabij de Boommarkt). Op 30–50 cm diepte werd reeds de bovenzijde van de middeleeuwse cultuurlagen bereikt, die 1,60 tot 2,00 m dik zijn. Het niveau van de oorspronkelijke uiterwaarde/riverbedding daalt zoals te verwachten is eveneens in de richting van de Rijn van 0,50 m —NAP tot 2,10 m —NAP halverwege het profiel, waarna het echter weer iets oploopt tot 1,80 m —NAP. De natuurlijke afzettingen bestaan uit blauwgrijze klei die naar onder toe zandiger wordt, afgewisseld door talrijke dunne zandlensjes. De gelaagdheid vertoont een sterk hellend verloop in de richting van de rivierbedding.

Van zichtbare menselijke activiteiten vóór de eerste ophoging — een kleipakket van 70 cm dikte, dat evenwel nabij de Boommarkt nog maar 20 cm dik is — is niets gebleken. Het schaarse schervenmateriaal dat in en onder dit pakket werd gevonden (Andenne en kogelpot) suggereert dat het niet vóór de 12de, en waarschijnlijk pas in de eerste helft van de 13de eeuw, is opgebracht. De aan de andere zijde van de dijk veronderstelde prestedelijke nederzetting (zie H. A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten, de geschiedenis van de stedenbouwkundige*

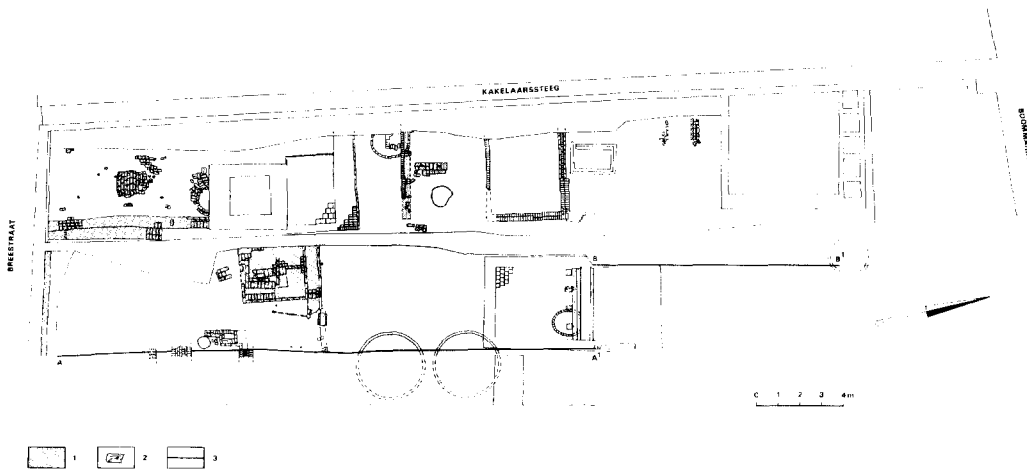
ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw, 2 dln. Leiden 1975, I, p. 59) heeft hier derhalve geen archeologische bewijzen achtergelaten.

Dit beeld wordt bevestigd door de „opspit” in latere ophogingslagen, waaronder wel Andenne, Paffrath en kogelpot voorkomt, maar hoegenaamd geen Pingsdorf.

Boven dit eerste ophogingspakket volgen diverse zwarte, humeuze, vondstenrijke lagen, afgewisseld door enkele kleilagen en onderbroken door talrijke ingravingen (o.a. grote, met mest gevulde kuilen). Met enige moeite kan men een 13de, 14de en 15de eeuws niveau onderscheiden.

Van een dijkvoet was aan de Breestraatzijde niets te zien. Afgaande op het niveau van het oorspronkelijke maaiveld en de boringen die door de Dienst Gemeentewerken in het hart van de Breestraat zijn verricht (zie Van Oerle 1975, I, p. 59) kan deze veronderstelde dijk onmogelijk hoger dan *c.* 1,20 m zijn geweest.

Voor een fasegewijze aanplemping, een verlegging van de oever dus, is geen enkele aanwijzing gevonden. Constructies als beschoeiingen ontbreken geheel, terwijl de ophogingslagen, ook de oudste, over de gehele lengte van het profiel ononderbroken doorlopen (hoewel hierbij wel moet worden opgemerkt dat twee grote beerputten en onvoorziene instortingen van het profiel het beeld

Afb. 10. Leiden. Archeologisch onderzoek Breestraat. 1 baksteen met lengte tussen 23 en 34 cm; 2 hout; 3 positie van het profiel.

enigszins hebben verstoord). De door Van Oerle (I, p. 9–12) gesignaleerde, doorlopende perceel-scheiding halverwege de Breestraat en de Rijn heeft dus waarschijnlijk niets te maken met een hier te situeren oude Rijnsoever, maar is mogelijk ontstaan doordat het gebied in twee fasen bouwrijp is gemaakt. Het in andere middeleeuwse steden geconstateerde verschijnsel dat niet een groot areaal in zijn geheel werd opgehoogd, maar perceelsgewijs, kon hier niet worden vastgesteld (de sleuf parallel aan de Breestraat was wellicht te kort om hierover uitsluitel te geven).

Restanten van bebouwing zijn slechts aangetroffen in de 14de–15de eeuwse en latere niveaus. Het betreft resten van muurwerk en stenen- of plavuizen vloeren die door de beperkte opgravingsmogelijkheden en latere verstoringen slechts een zeer incompleet beeld geven (zie afb. 10). Een reconstructie van de oorspronkelijke bebouwing, zelfs die van de 16de–17de eeuw die toch vrij nauwkeurig is vastgelegd op de kaarten van Lieftrinck, Pieter Bast, Blaeu en Hagen, bleek vrijwel onmogelijk. Aan de Breestraatzijde hebben twee middeleeuwse huizen gestaan maar de exacte afmetingen ervan waren niet vast te stellen. Het bewaard gebleven muurwerk (anderhalf of tweesteens dik) is niet gefundeerd en rust zonder meer op de klei. De opvallend grote moppen zijn niet met kalkspecie maar met klei gemetseld. Van het hoekhuis zijn slechts de O zijmuur (bakstenen van $24 \times 16 \times 6$ cm) en delen van de vloer van op de platte kant gelegde stenen (formaat $28 \times 12/13 \times 5,5/7$ cm) teruggevonden. Het huis,

of althans de vloer kan niet eerder zijn aangelegd dan in de 15de eeuw. Van het huis ernaast zijn voor- en achtergevel bekend, beide gebouwd van stenen van $30 \times 14 \times 7$ cm, zodat van dit tenminste de lengte kon worden vastgesteld: ruim 13 m. De W zijgevel (baksteenformaat $27 \times 12,5 \times 7$ cm tot uitschieters van *c.* 34 cm lengte) is tegen de zijmuur van het hoekhuis gebouwd (het is mogelijk dat beide muren eigenlijk bij het hoekhuis behoorden en dat de zijgevel van het tweede huis ter plaatse van een hiernaast opgetrokken muur van veel latere datum heeft bestaan). De O-gevel van het tweede huis is niet teruggevonden. Binnen dit huis zijn twee boven elkaar gelegen vloeren aangetroffen: de bovenste van bakstenen, de onderste van bakstenen en plavuizen (de bakstenen hebben hetzelfde formaat als die van de voor- en achtergevel, de plavuizen meten $13,5 \times 13,5 \times 2,5$ cm). Het gebouw is wellicht onderverdeeld geweest, want in het profiel werd op *c.* 5,5 m uit de voorgevel een eensteensmuur van moppen van 30–34 cm lengte ontdekt. Opvallend is dat dit huis, dat waarschijnlijk uit de tweede helft van de 14de eeuw dateert, veel langer was dan het dwarsgeplaatste huis dat hier blijktens de kaarten in de 16de en 17de eeuw heeft gestaan. Muurrestanten op 7 m uit de voor-gevel moeten wellicht met dit latere huis in verband worden gebracht. Achter deze huizen werden slechts zeer fragmentarische resten van middeleeuws muurwerk aangetroffen, naast meer recentere muren, kelders e.d. Tevens werden twee tonputjes (waarvan één met 14de eeuwse vond-

sten), twee waterputten (17de/18de eeuw?) en drie beerputten gevonden. Uit een van deze beerputten kwam vrij veel aardewerk uit de 15de-16de eeuw tevoorschijn, uit een ander een schat aan glaswerk, metaal en aardewerk uit de late 16de en 17de eeuw (opvallend is het ontbreken van pijpen in deze put naast de niet mis te verstane hoeveelheid drinkgerei).

Over de vondsten in het algemeen is eigenlijk weinig te vermelden: het te verwachten aardewerk, naast enig botmateriaal en een geringe hoeveelheid leer. Enige specialisatie, sociale status of opvallende handelsrelaties van de bewoners laat zich uit de mobilia niet aflezen. Het enige vermeldenswaardige voorwerp is een kaphamer of dissel uit de 15de eeuw.

IPP, Amsterdam (H. A. Heidinga)

Rockanje

Ten behoeve van een klein oudheidkundig onderzoek voortvloeiend uit de kartografische inventarisatie van kaartblad 37 kon op 6 en 7 augustus 1975 een sleuf worden gegraven door de ringdijk van de polder Oud Rockanje en de aangrenzende percelen in de polders Oud en Nieuw Rockanje (coördinaten 64, 71-431, 98). Het onderzoek was mogelijk door de steun van de gemeente Rockanje, gepersonifieerd door de heer C. Wind, adjunct-directeur van Gemeentewerken.

Op de plek waar de opeenvolging der waargenomen sedimenten het minst door erosie was gestoord (juist onder de dijk) was de stratigrafie als volgt:

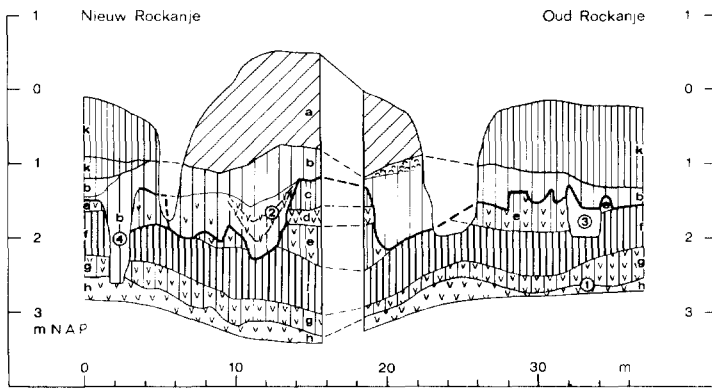
<i>laag</i>	<i>interpretatie</i>
(a) dijklichaam van bruine klei	
(b) licht humeuze klei met zandlaagjes	Duinkerke III
(c) klei	Duinkerke II of III
(d) overgangsvveen	Holland Veen (romeinse tijd)
(e) humeuze klei met veel plantenresten fijn gelaagd	Duinkerke I
(f) korte klei	
(g) venige klei	
(h) overgangsvveen	Holland Veen

Op de Duinkerke III afzettingen (b) bevinden zich ter weerszijden van het dijklichaam jongere Duinkerke III afzettingen (k). De hierboven

gegeven stratigrafie is slechts over een lengte van *c.* 5 m aangetroffen. Overal elders is het *c.* 35 m lange profiel sterk gestoord door erosie, die insnijdt vanaf de top van (c). Het niveau tot waar erosie plaatsvond is door een vette lijn in het profiel aangegeven. Het Romeinse veen (d) en de Duinkerke II of III afzetting (c) zijn door deze erosie vrijwel geheel verdwenen. De Duinkerke I laag (f) wordt nergens doorsneden. De vulling van de door de erosie ontstane geulen bestaat uit klei, verslagen veen en veenbrokken.

Aan de top van het Holland Veen (h) werden enkele scherven uit de Late IJzertijd aangetroffen (afb. 11). Hieruit volgt dat de daarop liggende afzettingen Duinkerke I of jonger moeten zijn. Op één plaats ligt bovenin een door de erosie ontstane geul een band klei met veel plantenresten waarin — waarschijnlijk in secundaire positie — scherven uit eind 12de begin 13de eeuw, o.a. andenne scherven, werden gevonden (2). Het hierbij behorende bewoningsniveau dat te verwachten was op (c) is echter nergens aangetroffen, wat erop wijst dat deze klei (c) door erosie is onthoofd. Nog wel bewaard waren twee kuilen, één in Oud en één in Nieuw Rockanje (resp. 3 en 4), die tot deze bewoningsperiode behoren. Erosie en opvullingsfase beginnen dus in of na de eerste helft van de 13de eeuw. Onder de dijk die deels is afgegraven ligt de top van het Holland Veen (h) door inklinking door de druk van het dijklichaam *c.* 60 cm lager dan in beide polders.

Uit historische bron blijkt dat Oud Rockanje in 1330 werd ingedijkt (P. L. Muller, 1881, *Regesta Hannonensia*, 188). De onder de dijk aanwezige kleilaag (b) moet dus voor 1330 zijn afgezet maar na de eerste helft van de 13de eeuw. De aan weerszijden van de dijk op (b) liggende kleilagen (k) moeten dus jonger dan 1330 zijn. Deze gegevens voeren tot de naast de profielbeschrijving aangegeven periodisering. Het is zeer waarschijnlijk dat de erosiefase overeenkomt met een uit historische bron bekende overstroming in 1214 (A. C. F. Koch, 1970, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1229*, I, nr. 404) die Middelant Helvoet, Rockanje en Cothsouwe teisterde. De gevolgen van deze overstroming waren zo ernstig dat de monniken van Ter Does die Middelant kregen om te herdijken daar in 1231 geen brood [meer] in zagen en vergunning vroegen om het te mogen verkopen (J. de Fremery, 1901, *Supplement Oorkondenboek Holland en Zeeland*, nr. 66). Cothsouwe wordt na deze (enige) vermelding nooit meer genoemd.

Afb. 11. Profiel door de ringdijk (a) van de polder Oud Rockanje en aangrenzende percelen in de polders Nieuw (l.) en Oud Rockanje (r.). Voor legenda zie de tekst.

De eerder in Oud Rockanje verkregen stratigrafische gegevens (C. Hoek, Rockanje, Gemeentewerken Rotterdam, *Verlagen van de afdeling Oudheidkundig Onderzoek* 1967, 4e kwartaal, p. 3, 4; J. F. van Regteren Altena, „Rockanje”, *Jaarverslag ROB* 1967, 34, 35; C. Wind, „Een nederzetting uit de voor-Romeinse IJzertijd te Rockanje”, *Westerbeem* 19, 242-261) komen overeen met het hier beschreven profiel. De door Wind (*op. cit.*) beschreven IJzertijd nederzetting ligt op Holland Veen onder Duinkerke I sediment. Uit waarnemingen van Wind en Buisman in rioolsleuven blijkt dat het Romeinse veen, hier (d), en de daarop liggende Duinkerke II of III laag, hier (c), nog slechts zelden aanwezig zijn.

Door hen werden in Oud Rockanje scherven uit eind 12de begin 13de eeuw gevonden in een stratigrafische situatie die volkomen vergelijkbaar is met die in het hier beschreven profiel. Een bij deze scherven behorende woonlaag is ook toen nergens aangetroffen. De vroeg 13de eeuwse overstromingen moeten in dit gebied dus inderdaad — overeenkomstig de schriftelijke bronnen — enorme verwoestingen hebben aangericht, zdanig dat nu alleen nog de sporen van diep ingegraven kuilen e.d. uit deze tijd bewaard zijn gebleven.

ROB, Amersfoort (D. P. Hallewas); RGD, Haarlem (A. P. Pruissers).

RECTIFICATIE

Aan het einde van het artikel „Het Huis Voormeer te Heerenveen” in het Bulletin KNOB van jaargang 75, afl. 5, 1976 is enige onduidelijkheid in de tekst ontstaan, welke mogelijk tot een misvatting kan leiden.

In eerste instantie lag het in de bedoeling om alle bewoners tot 1976 te vermelden. Later hebben wij ons beperkt tot de Van Heloma's. Toch is de opmerking: „Nadien doet het huis vele jaren dienst als dokterswoning” in de tekst geslopen. Vooral de volgorde van de feiten met de slotopmerking: „Een periode van verval is ingetreden”, zou een verkeerd beeld kunnen geven van de intentie van de tekst, en vooral van de laatste bewoner van het pand.

Na de dood van Marcus van Heloma in 1922 heeft het huis tot 1940 leeggestaan. Een periode van verval is toen en mogelijk reeds eerder ingetreden. Vooral door de ernstige verzakkingen waren alle tegelvloeren dermate vernield, dat het storten van een betonvloer hieroverheen de meest voor de hand liggende oplossing was. Met

het woord „verval” wordt hier iets anders bedoeld dan b.v. verwaarlozing. Een zelfde verval is bij vele buitenplaatsen opgetreden. Vele oorzaken zijn hiervoor verantwoordelijk. De belangrijkste zijn vermindering van personeel, leegstand, steeds sneller elkaar opvolgende modernisering, etc.

Wellicht is de hoofdoorzaak het ontbreken van enige waardering voor het milieu c.q. het monument. Helaas moeten we nog steeds constateren, dat monumentenzorg niet maatschappelijk relevant is, want tot op heden worden veel buitenplaatsen met verval bedreigd of eventueel gesloopt. Verder heeft het verval ook iets te maken met functieverlies. Vaak wordt dit soort monumentale panden in gebruik genomen als stadhuis, belastingkantoor, museum, etc. Slechts zelden blijft een buitenhuis als woning in gebruik. Ook dan kan men niet verwachten, dat het pand in de stijl van vorige eeuwen kan worden bewoond.

R. J. WIELINGA

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar de hoofdredacteur, Brouwersgracht 54bv, Amsterdam 1003.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indien van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanige gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden ge-

bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de clichés minder scherp uit.

Indien de auteur wensen heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: 2 R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bouwning”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: 14 Chr. van Welsen, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd aan de redactie-assistente, Del-laertlaan 15, Badhoevedorp. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1977.